

ئیختیار و دهسه لاتناریهتی ئهوانی له نیو سنووریکی دیاریکراودا سهلماندبوو، میرانی کورد تهنیا له باجدان و کاتی شهردا یارمهتی دهولتهتی عوسمانیان دهدا، وهزعییهتیان لهسهریهک زور باش بوو، بو ماوهیهکی زور سهلاتینی عوسمانی له ههموو باریکهوه ریز و حورمهتی میرانی کوردیان دهگرت.

پادشایانی سهفهوی به پیچهوانه‌ی دهرباری عوسمانی، نهک هر ئهمارهتی سهربه‌خۆی ئه‌رده‌لان و موکری و برادوستیان پی ته‌حه‌ممول نه‌ده‌کرا، ده‌گژ ئه‌ماره‌تی کوردستانی عوسمانیش راده‌چوون. به‌هیزترین به‌لگه‌ی سه‌فه‌وییه‌کان ئه‌وه بوو ئاله‌ه‌لگری ئایینی نویی شیعه بوون و له‌گه‌ل کوردی سوننیان هه‌ل نه‌ده‌کرد؛ کاتیک ۲۴ ئه‌میری کوردستان به‌نیازی دهربرینی وه‌فاداری چوونه‌ته‌وریز، شا ئیسماعیلی سه‌فه‌وی له‌جیاتیی ریزلینان و خه‌لات کردنیان ده‌ستووری که‌له‌بچه‌کردنی دان و، خاکی ئه‌وانی به‌سه‌ر قزلباشاندا دابه‌ش کرد. (باروئوخی کوردستان له‌سه‌ده‌ی ۱۶، نووسینی شمس‌الدین و اسکندر، وهرگیرانی شوکر مسته‌فا، لایه‌ری ۱۳۰) پاشاکانی سه‌فه‌وی ئه‌مانیان به‌ ئه‌ماره‌ته‌ کوردیییه‌کان نه‌ده‌دا؛ شا عه‌بباسی سه‌فه‌وی به‌ردی بناغه‌ی قه‌لای دمد، ناوه‌ندی فه‌رمانه‌وایی ئه‌میرخانی برادوست "خانی له‌پ زیزین"ی دهره‌ینا. ئه‌مجار سوپای قزلباشی وه‌سه‌ر ئه‌ماره‌تی موکری گێرا، کارساتی موکری قرانی خولفاند. کاتیی تاییه‌تی شا عه‌بباس نووسیویه‌تی:

"... ئاورگی عیلی موکری کوژاوه، پیاوه‌کانیان بوونه‌خو‌راکی شمشیره‌ ناوداره‌کان، ژن و منالیان زه‌لیل کران و به‌دیل گیران..."

شا عه‌بباس دوا‌ی ئه‌وه‌ قه‌لاچۆکردنه‌ش ده‌ستبه‌رداریان نه‌بوو، ده‌ستووری به‌ سه‌رۆک عه‌شیره‌ته‌ کورده‌کان دا ئه‌وانه‌ی له‌به‌ر چه‌نگ قزلباشان هه‌لاتوون بیانگرن و بیانکوژن، ئه‌گینا به‌ دهردی عیلی موکری یان دهب. (زندگی شاه عباس اول، جلد ۳، تالیف نصرالله فلسفی، لایه‌ری ۱۹۹) شا عه‌بباس به‌وه‌نده‌ش نه‌هه‌ستا زیاتر له‌ ۵۰ هه‌زار به‌مه‌اله‌ی عه‌شیره‌تی جه‌لالی بو‌خو‌راسان کوچ پێدا. (تشیع علوی و تشیع صفوی، لایه‌رکانی ۲۰۶ و ۲۰۷ و توضیح المسائل شفاء، لایه‌رکانی ۱۸۱ تا ۱۸۴)

میرانی کورد ته‌نیا له "نیشتمانپه‌روهریی مه‌حه‌للی" دا زور به‌هیز بوون، هه‌ر میره‌ی بو‌پاراستنی جی و ریی خۆی له‌ به‌رامبه‌ر داگیرکه‌راندا، هه‌ر که‌سیک بووبی، ئه‌وه‌نده‌ی له‌ توانای دا بووه‌ به‌رگری کردوه، ئه‌گه‌ر بۆی لوابی و لاتیی ژیر ده‌سه‌لاتی له‌ نیو خاکی کوردستان دا پان و به‌رین کردۆته‌وه، به‌لام به‌هیچ جو‌ریک نه‌یویستوه‌وه‌ حه‌وزه‌ی فه‌رمانه‌واییه‌که‌ی له‌ کوردستان به‌رینه‌ دهر، بو‌وینه "عبدالرحمن پاشا"ی بابان له‌سه‌ر داوای فه‌تعه‌لیشای قاجار و مه‌مه‌د عه‌لی میرزای کوری توانای هه‌بوو هیرش بکاته‌ سه‌ر به‌غدا و بیگریت، به‌لام حازر نه‌بوو تکا و ره‌جای خه‌لکی شاره‌که‌ بو‌والیه‌تی به‌غدا قبوول بکا و تیییدا به‌مینیته‌وه. میر مه‌مه‌د "میره‌ کوره" له‌ هه‌ره‌تی هیز و ده‌سه‌لاتی دا بوو، سو‌لتان مه‌حموودی عوسمانیش به‌هۆی شه‌ر له‌گه‌ل رووس و میسراییه‌کان و راست بوونه‌وه‌ی نیچرییه‌کان له‌وپه‌ری که‌نه‌فتی دا‌بوو، کاتیک خه‌لکی ناوچه‌کانی "بین‌النهرین" ئاماده‌یی خو‌یان بو‌ئیناعه‌ له‌ "میر مه‌مه‌د" راگه‌یاندا، "میر مه‌مه‌د" وه‌لامی دا‌بوونه‌وه‌:

"ئهن‌م ده‌خ‌لی مه‌نه‌قه‌ی حکومه‌تی پاشای ئیسلامی ناکه‌م. خودا ته‌وفیقم بدات ئه‌وه‌ حکومه‌تانه‌ی له‌ده‌ست دهره‌یه‌گی کوردستان دان زه‌بت و ته‌خسیریان ده‌که‌م". (وه‌رگیراو له‌ کتییی بیرری نه‌ته‌وه‌یی کوردی، جه‌مال نه‌به‌ز، ۱۹۸۴ی هه‌تاوی، ۲۵۹۶ی کوردی، لایه‌ری ۳۶)

ریکه‌که‌وتنه‌نامه‌ی "ئاماسیه" له‌ ۱۵۵۹ی زایینی و، له‌ زه‌مانی شا ته‌ه‌ماسبی سه‌فه‌وییدا، یه‌که‌م جار بوو زه‌نگی خه‌ته‌ری له‌ به‌رامبه‌ر هه‌لبه‌زدابه‌زی میرانی کورد لێده‌دا. سو‌لتان سولیمانی قانونی له‌ ناستی حکومه‌تی شیعه‌ مه‌زه‌بی سه‌فه‌وییدا که‌ به‌ "رافزی" ناوی ده‌بردن پاشه‌کشه‌ی کردبوو، به‌و حاله‌ش هه‌یچکام له‌ میره‌ کورده‌کان پیی وه‌خه‌به‌ر نه‌هاتن. ریکه‌که‌وتنه‌نامه‌ی ئاماسیه‌ سه‌ره‌تای ده‌ست پیکرانی وت و ویژه‌کانیان بوو، له‌و دانیشنه‌نامه‌دا هه‌ردوولا قیر بوون بو‌له‌ کۆل خو‌کردنه‌وه‌ی کیشه‌کان و هیور کردنه‌وه‌ی گرژییه‌کان ئیمتیا‌ز به‌یه‌کتر به‌دن.

عوسمانییه‌کان له ساڵی ۱۸۳۶ی زایینی دا له میره کوردهکان و مخۆ کهوتن، له یه‌که‌م هه‌نگاودا به له‌شکرێکی بێ ئه‌ژمار شالاویان بو سهر "میری سۆران" برد، میر محهمهد ساڵی ۱۸۲۶ بانگی نازادی و سهر به‌خۆیی لێ دابوو، به نیوی ئه‌میر مهنسوور فه‌رمانه‌وایه‌تی ده‌کرد، به‌ر له‌وه‌ی بگنه ناوچه‌ی ره‌واندز هه‌رچی گوندی فه‌له و یه‌زیدی بوو تالان کرا و سوتیندرا، سولتانی عوسمانی سهر و مالی ئه‌وانی بو له‌شکره‌که‌ی هه‌لال کردبوو.

میرنزامیش به چهک و جبه‌خانه‌ی رووسه‌کان له قه‌فقا‌زرا خۆی ته‌یار کرد و بو سهر ئه‌ماره‌تی سۆران له‌شکر کیشیی کرد. (کورده ئیمپراتوری یه‌کان عوسمانی، لایه‌ره ۱۸۰) له‌وه‌ی به‌ینه‌دا ئینگلیسی یه‌کان له ریگای سیخۆره‌کانیا نه‌وه ئیتلاعاتی ته‌وا‌یان به هه‌ر دوو له‌شکرێ عوسمانی و ئێران ده‌گه‌یاند و، هه‌ما هه‌نگی نیزامیی بو پیک دینان.

میر محهمهد ده‌یتوانی به پشتگیری له فه‌له و یه‌زیدی یه‌کان پێش جبه‌ه‌ی خۆی قایم راگرێ، به‌لام ده‌مارگرژی ئایینی میر محهمهد قه‌ت ئیزنی پێنه‌دا بێر له شتیکی وا بکاته‌وه و، به دژی سولتان خه‌لیفه له‌گه‌ڵیان ریک که‌وێ. بێجگه له‌وه‌ش میر محهمهد به‌هه‌زترین ئه‌ماره‌تی کوردیی ئه‌و سه‌رده‌مه‌ی دامه‌زراندبوو، له باری نیزامی و مالییه‌وه زۆر به‌توانا بوو، مه‌نه‌قه‌یه‌کی ستراتیژیکی یه‌کجار گرینگی به ده‌سته‌وه بوو، بی ویستبا به‌رگری بکا، زۆر هاسان ده‌یتوانی هه‌رشه‌کان تیک بشکینی، به‌لام میر محهمهد به گوێر ایه‌لی له فتوای چه‌ند مه‌لای ده‌ورو به‌ر، پێی وابوو ئه‌گه‌ر له به‌رامبه‌ر له‌شکرێ سولتان دا رابوه‌ستێ و شه‌ر بکا، ته‌لاقێ ده‌که‌وێ (میژووی میری سۆران، حوسین حوزنی موکریانی، لایه‌ره ۸۶) بۆیه، زۆر سووک و هاسان خۆی به ده‌سته‌وه دا. له‌هه‌ڵته‌دا میر محهمهد پیاویکی یه‌کجار نازا و به‌غیره‌ت بوو، بانگی نازادی و سهر به‌خۆیی یه‌که‌ی به هه‌چ جو‌ر له‌گه‌ڵ ته‌سلیم بوونه‌که‌ی جوور نه‌ده‌هاته‌وه.

سولتانی عوسمانی له پرۆژه‌ی گه‌سک لێدان له ئه‌ماره‌ته کوردی یه‌کان، نه‌یده‌وێرا خۆ له هه‌یندیک شوێن بدا، ده‌سته‌وه داوینی ده‌وله‌تی ئالمان بوو. "فیلد مارشال هولمس فونی مولته‌که" هه‌ر چه‌نده‌ ویژدانی به‌و کاره‌وه له عه‌زاب دابوو، نه‌خشینیکی بالایی گێرا.

میرانی کورد له‌پال خاله لاوازه‌کانی نیوخۆیی دا، هه‌یندیک خالی لاوازی ده‌ره‌کیشیان هه‌بوو که چاره‌نووسی دوا‌رۆژی ئه‌وانی دیاری ده‌کرد:

- شاره‌زایی یان له‌سه‌ر هه‌یزی دوژمن زۆر که‌م بوو.
- هه‌میشه هه‌یزی دوژمنیان به‌که‌م ده‌گرت.
- سنووری دۆست و دوژمنیان لێتیکه‌ڵ ده‌بوو.
- روانگه‌ی جیهان بینی زۆربه‌ی میرانی کورد لاواز بوو، نه‌یان ده‌زانی له چ ده‌ور و زه‌مانیک دا ده‌ژین، ده‌وله‌ته‌ گه‌وره‌کان کامانه‌ن؟ نفووزیان له‌سه‌ر ئێران و عوسمانی و کورد تا کوی یه‌؟

له‌نیو میرانی کورده‌دا به‌درخان پادشا (۱۸۴۲) له‌باری ژیری و سیاسه‌ت و کارزانییه‌وه، له هه‌موان له‌سه‌رتر بوو، هه‌ر چه‌ند دره‌نگ و مخۆ که‌وت، به‌لام له به‌رامبه‌ر هه‌ر شه‌ه‌ی سولتاندا سه‌ری دانه‌نه‌واند، مه‌قاومه‌تی کرد. نه‌ک هه‌ر بو پاراستنی سه‌ر به‌خۆیی ئه‌ماره‌تی جه‌زیر و بو‌تان، به‌لکوو بو رزگارکردنی، هه‌موو به‌شه‌کانی کوردستان شو‌رشه‌ی ده‌ست پێکرد. میر به‌درخان یه‌که‌م میری به‌توانای کورد بوو، به‌هۆی خۆشه‌ویستی یه‌کی که له نیو خه‌لکی کوردستاندا هه‌یبوو، دیواری پیاوخوازی میرایه‌تی کوردی رووخاند و، یه‌که‌گرتووی کردن و "په‌یمانی پیرۆز" ی له‌گه‌ڵدا ئه‌مزا کردن. بیری تیژی میر به‌درخان، مه‌لێهه‌ندی ئه‌ماره‌تی ئه‌رده‌لانی شه‌ی گرته‌وه. میر به‌درخان به پێچه‌وانه‌ی میر محهمهد "پاشا کۆره"، له بواری مه‌زه‌ه‌بیه‌وه ئه‌نسائیکی کراوه بوو، باوه‌شی بو گه‌لانی لێقه‌وماوی مه‌سیحی و یه‌زیدی یه کورده‌کان ئاوه‌که‌ردبووه و هه‌ینابوونه نیو ریزی شو‌رشه‌که. له‌وه‌ی زه‌مانی دا عوسمانییه‌کان په‌ندیکیان دا هه‌ینا: "له‌په‌نا هه‌ر بێ دینیکدا، کوردیکی موسولمانیش ده‌بینرێ".

شو‌رشه‌ی رزگارخوازی به‌درخان پادشا، هه‌ر بو ئێرانی و عوسمانی مه‌ترسی دار نه‌بوو، راسته‌وه‌خۆ هه‌ر شه‌یه‌ک بوو بۆ سه‌ر قازانجه ستراتیژییه‌کانی بریتانیا له مه‌لێهه‌ندی رۆژه‌لاتی ئه‌وه‌راستدا. ده‌وله‌ته گه‌وره‌کان به دوو شه‌یه ناوچه ستراتیژییه‌کانی کوردستانیان کۆنترۆل ده‌کرد؛ میسیونیره‌کان و، کونسولگه‌رییه‌کان، له ریگای جاسووسی و کۆکر نه‌وه‌ی ئیتلاعات و، گه‌ران به ولات دا و، کرپنی

ئەفراد و راکیشانی پەیرەوانی ئایینی مەسیح، جەوی سیاسی کوردستانیان بەدەستەوه بوو. (کوردەکانی ئیمپراتوری عوسمانی، جەلیلی جەلیل، وەرگێر قەفتان، لاپەرەکانی ۲۴۵ و ۲۴۶) ئەو دوو بەشە لە دامرکاندەهوی شۆرشێ میربەدرخان دا نەخشی خراپیان دەگێرا؛ ئاسۆری یەکانیان لە کوردەکان هەل گەراندەوه، دووبەرەکیان لە سەرکردایەتی شۆرشدا ساز کرد، ئیتلاعات و زانیاری یان لە ئیختیاری دوو دەولەتی ئێران و عوسمانی دەنا، بە گەیانندی یارمەتی مالی و نێزامی بە هیزریان دەکردن. سنوورەکانیان بۆ لەژێر چاوەدێری رادەگرتن. هاوکاری ئێران لە تیک شکاندنی شۆرشێ بەدرخان دا یەكجار زەق و بەرچاوی بوو؛ تەنیا ئەو کەسانە ی پەنا دەدا کە لەگەڵ سوپای عوسمانی شەریان نەکرد و بێ تەقە و رەقە جەزیریان بەجێ هێشت با. (کوردەکانی ئیمپراتوری عوسمانی، جەلیلی جەلیل، وەرگێر قەفتان، لاپەرەکانی ۲۴۷)

دوایین شوینی دەسەلاتداریەتی کوردەکان ئەمارەتی بابان بوو. ولاتی بابان هەلکەوتیکی ستراتیژیکی تاییبەت بەخۆی هەبوو. عەیبی گەورە ی بنەمألە ی ئەمیرانی بابان ئەوه بوو، وێکیان هەلنەدەکرد، دەنا لە زرینگی و هەستی کوردایەتی دا ناوبانگیان رووبوو. لە هەموو ئەمارەتەکانی دیکە ی کوردستان زیاتر لە ناکۆکیی ئێوان ئێران و عوسمانی کەلکیان وەردەگرت. هەردوو دەولەت بەدەستیانەوه پێوه ببوون. میرانی بابان لەو سەردەمە ی دا عامیکی سەرەکیی تەواوی ئەو شەر و کیشانە بوون کە لە ئێوان ئێران و عوسمانی دا دەقوما. ئەمەش بووه هۆی ئەوه سەرەنجام هەردوو لا هان بدرین کیشەکانیان بن بر بکەن و لە ئەمارەتی بابان وەخۆ کەون. لە سالی ۱۸۴۷ ی زایینی دا ریککەوتننامە ی دوو هەمی ئەرزرۆمیان مۆر کرد. خالەکانی ئەو پەیمانە زۆر ورد و حیساب کراو دارپۆرابوون. ئێران بۆ هەمیشە دەستی لە ناوچە ی سلیمانی کیشاوه، وازی لە ئیددە ی ئەرزی ئەو ناوچە ی هینا. عەشیرەتە کوردەکانیش مەجبوو کران هاوولایەتی یەتی خۆیان دیاری بکەن؛ داخۆ ئێرانین یا عوسمانی؟! دوو دەولەت بەئینی یاندا بە هاوکاری و یارمەتی دانی یەکتر، سنوورەکانیان بپاریزن و پینشی هاتوچۆی هیزی چەکداریش بگرن. (بروانە کتییی بررسی تاریخی، جعفر ولدانی، لاپەرەکانی ۳۳ و ۳۴) بەو ریککەوتنە، ئەمارەتی بابانیش سەری تێدا چوو. (بروانە کتییی تاریخ معاصر خاورمیانه، جلد اول، موسسه مطالعات تاریخ خاورمیانه، لاپەرە ی ۱۴۲)

ب – ستراتیژیی دەولەتە ئیستعمارگەرەکان لە رۆژەلانی نیوەرەستدا

رەقابەتی فەرانسە و ئینگلیس و روس بۆ بەدەستەوه گرتنی بازاری مەلەبەندی رۆژەلانی نیوەرەست لە سالی ۱۷۹۸ دا دەستی پیکرد. بریتانیا لە ریگای کۆمەگی مالی بە فەتەحەلێشای قاجار (۱۸۰۹-۱۸۱۲ز) تەواو لە نیو دەرباری ئێراندا جیی خۆی کردەوه، پێوهندیەکی ئەرباب – رەعیتە ی لە ئێوان بریتانیا و زنجیرە ی قاجاردا رایەل کرا. "سەرگوراولی" پارێزەری سیاسەتی ستراتیژیی ئینگلیس بە مەسەتی پاراستنی هیند، بە دەولەتی ئینگلیسی دیکتە کردبوو: "ئێران لاوازه و دواکەوتوو راگیریت" (شکست شاهانه، روانشناسی شخصیت شاه، ماردین زوینس، وەرگێرانی عباس مخبر، لاپەرەکانی ۳۱۰ و ۳۱۱) بریتانیا وێرای نفوز لە ئێران، لەنیو دەولەتی عوسمانیش دا رەخنە ی کرد. لە سەرەتاوه بە رەزامەندی عوسمانی لە سالی ۱۷۶۴ ی زایینی دا لە "بەسره" دا کۆنسولگەری دانا. لە سالی ۱۷۹۸ ی زایینی دا لە بەغدا بآلویزخانە ی کردەوه. لە سالی ۱۸۳۴ ی زایینی بۆ پاراستنی ریگای ئاویی کەنداوی فارس و "شط العرب"، ئەرتەشی لە لیواری "شط العرب" و "کویت" دا بەزاند. بە پێی فەرمانی ۲۹ ی دېسامیری ۱۸۳۴ ی زایینی ئیمتیازی لیخوورینی گەمی لە روبرو بەکانی دیجلە و فورات دا بۆ خۆی پاوان کرد. (ریشه‌های تاریخی اختلافات، دکتر منوچهر پارسا دوست، چاپ چهارم، لاپەرە ی ۷۷) بەم جۆرە ئینگلیس وەک یەکەم قودرەتی ئوروپایی بۆ گەشتن بە هیندوستان پێویستی نەدەکرد. "دماغە امید نیک" لە باشووری ئەفریقا را دەور لێ بداتەوه. بە موسەیتەر بوونی بەسەر "بین النهرین" دا توانی دەریای مەدیترانە و کەنداوی فارس ویک خاتەوه. لەو زەمانی دا نرخی ئابووری "شط العرب" و کەنداوی فارس بۆ دەولەتی ئینگلیس چی وای لە کانالی سوئیزی نیستا کەمتر نەبوو. مەلەبەندی ژینۆ ستراتیژیکی باشووری رۆژئاوای ئاسیا لەگەڵ پلانی ژینۆپولیتیکی ئینگلیس یەکتریان دەخویندەوه. سەرانسەری خاکی

کوردستانیش بیوه به‌شیکی جیانه‌بووهی ئەم مه‌لبه‌نده. پانتایی ئیمپراتوری بریتانیا له هیندوستان را تا رووباری فورات خۆی راکیشابوو. له ته‌واوی سه‌ده‌ی نۆزده و نیوه‌ی یه‌که‌می سه‌ده‌ی بیستم دا تا کۆتایی شه‌ری دووه‌می جیهانی، ده‌ولتی ئینگلیس له مه‌لبه‌ندی رۆژه‌لاتی نیوه‌راست دا به‌هیزترین ده‌ولتی بیگانه بوو.

رووسیای ته‌زاری له دوو شه‌ردا فه‌تعه‌لێشای شکست دابوو، به‌سه‌ر قه‌فازدا حاکمییه‌تی هه‌بوو. له به‌ستنی دوو په‌یمانی گولستان (۱۸۱۳ز) و تورکمانچای (۱۸۲۳ز) دا هه‌موو مه‌لبه‌ندی قه‌فازی له ئێران ساندبوو. سه‌رباقی ئەوه‌ش خه‌ساره‌تی جه‌نگی لێ ده‌ساند، له‌باری مالی و نیزامیه‌وه فه‌تعه‌لێشای قاجاری ره‌زیل کربوو، له باکووری ئێران روس کوێخای ولات بوو، له خاکی کوردستان ته‌نیا ناوچه‌ی "قوتور" له باکووری کوردستانی ئێران به‌هۆی نزیک بوونی له قه‌فاز به‌گرینگترین شوینی ستراتیژیی رووسه‌کان ده‌ژمێردرا، بۆیه ئەو ناوچه‌یان هه‌میشه له‌ژێر چاوه‌دێری دا راگرتوو.

له باشووری ئێران و که‌نداوی فارس دا، ئینگلیس نا‌غا بوو. ئینگلیس و روس سه‌ره‌رای ئەوه‌ی له‌سه‌ر ئێران ره‌قیبی یه‌کتري بوون، به‌و حاله‌ش به‌رامبه‌ربه‌ دوو ولاتی ئێران و عوسمانی له سه‌رانسه‌ری سه‌ده‌ی نۆزده‌دا تا جه‌نگی شه‌ری جیهانی یه‌که‌م پیکه‌وه ته‌وا‌فوق و مو‌دارایان هه‌بوو. وای لێهاتبوو دوو ده‌ولتی ئێران و عوسمانی به‌بێ ئیزنی روس و ئینگلیس نه‌یان ده‌وێرا قامک ده‌ئاوی رۆبکه‌ن. دیپلۆماته‌کانی روس و ئینگلیس له تاران و ئیستامبول نه‌بزی سیاسی و بازاری هه‌ردوو ولاتیان له ده‌ست دابوو. له‌و نیوه‌دا خه‌بات و شو‌رشی رزگاریخوازانه‌ی کورد هۆکاری تیکدانی ئەو نه‌زمه ستراتیژیکی یه‌بوو که روس و ئینگلیس له ولاتی ئێران و ئیمپراتوری عوسمانی دا به‌ریوه‌یان ده‌برد. ئینگلیس توندتر و رووسه‌کان شل تر له‌ دژی شو‌رشی نه‌ته‌وه‌یی کورده‌کان راوه‌ستابوون، به‌لام رووسه‌کان له‌سه‌ر کوردان تییینی خۆیان هه‌بوو، چونکه دراوسیی کورده‌کان بوون، قه‌ت خوازیاری ئەوه نه‌بوون بیانکه‌نه‌ دوژمنی راسته‌وخۆ و هه‌میشه‌یی خۆیان، بگه‌ره جاروبار ده‌شیان لاوانده‌وه. بۆ رووسه‌کان گرینگ ئەوه بوو ده‌ستیان به‌ ته‌نگه‌ی بۆسفور و داردانیل و ناوی گه‌رمی که‌نداوی فارس و ده‌ریای عومان رابگا. "پطر کبیر" له‌پێش مردنی دا (ناریلی ۱۷۲۵) له خالی ۹ی وه‌سییه‌نامه‌که‌ی دا هینابوو:

"ئه‌وه‌نده‌ی ده‌توانن نزیک بوونه‌وه له ئیستامبول و هیند بکه‌نه واجبی سه‌ر شانی خۆتان. له‌وه دانیایا بن هه‌رکه‌س ئیستامبولی به‌ ده‌سته‌وه بێ، ده‌توانی هه‌موو دنیاشی به‌ده‌سته‌وه بێ. بۆیه پێویسته په‌ینا په‌ینا ده‌کژ ده‌ولتی عوسمانی و ئێران رابجن. به‌ره به‌ره بۆ داگیرکردنی ده‌ریای ره‌ش هه‌نگاو باوین. کارخانه‌ی گه‌می سازی دابنن، به‌ پشتیوانیی ئەو کارانه ده‌ست به‌سه‌ر ده‌ریای بالئیک دابگرن". (وه‌رگیراو له "فه‌ر هه‌نگ و لوم سیاسی"، تالیف غلام‌رزا ولی بابایی - دکتور به‌من آقایی، کتاب اول واژه سیاسی، شرکت نشر ویس، تهران، وصیت نامه پطر کبیر، لاپه‌ره‌ی ۸۲۸)

ستراتیژیی سیاسه‌تی فراوانخوازانه‌ی رووسه‌کان له‌و هینا‌هه‌را به‌ره‌وپێش ده‌چوو. هینانه‌وه‌ی هیندیک نمونه، راستی و دروستی سیاسه‌تی ئینگلیس و روس له‌سه‌ر مه‌سه‌له‌ی کورد باشتر روون ده‌که‌نه‌وه:

شو‌رشی یه‌زدانشیر (۱۸۵۴ز) له هه‌کاری و بۆتان نیشانه‌ی پێ ریخستن له ریکه‌هوتنه‌یه‌ی دووه‌می ئەرزروم و ریگانه‌دان به‌ سه‌قامگیربوونی هیزمه‌کانی ده‌ولتی عوسمانی له کوردستان دا بوو. روس و ئینگلیس له دامرکانده‌وه‌ی شو‌رشی یه‌زدانشیر، له ده‌ولتی عوسمانی به‌په‌له‌تر بوون. کۆنسولی بریتانیا به‌ فریای ده‌ولتی عوسمانی یه‌وه چوو، به‌ پاره به‌خشینه‌وه و له‌خسته‌ بردنی یه‌زدانشیر، هه‌لی تیکشکانی یه‌زدانشیری ره‌خساند. ده‌ولتی ته‌زاری رووسیش مۆله‌تی به‌ ده‌ولتی عوسمانی دا هیزمه‌کانی له سنووری رووسیاوه بۆسه‌ر یه‌زدانشیر راگۆزیی. (به‌روانه کتییی ئیمپراتوری عوسمانی، لاپه‌ره‌کانی ۲۸۵ و ۲۸۶)

"شیخ عبیدالاهه‌ری" یه‌که‌م ریبه‌ری ناسیونالیستی کورد بوو بۆ دامه‌زراندنی ده‌ولته‌تیکی سه‌ربه‌خۆی کورد ده‌ستی دابوو شو‌رشی رزگاریخوازی (۱۸۸۰ز). به‌هۆی شه‌ر پیوه‌ندی سیاسی سوڵتان عبدالحمید و رووسه‌کان ئالۆز و له‌گه‌ل ئێران شلوی ببوو. "شیخ عبیدالاهه‌ری" له‌و ئالۆزی یه‌ سیاسی یه‌دا بوو هاته‌ نیو مه‌یدانی خه‌بات. سنووری نیوان دوو ده‌ولتی ئێران و عوسمانی به‌زانده‌، شو‌رشی رزگاریخوازیی خسته‌ نیو کوردستانی ئێران. ئەمه‌ش ده‌ستپیکرانی ره‌وتیکی نوێ بوو. "شیخ عبیدالاهه‌ری" ده‌یزانی به‌ بێ داکوکی ده‌ولته‌تی گه‌وره سه‌رکه‌وتنی مومکین نابێ. داوای له روس و ئینگلیستان کرد پشتیوانی لێ بکه‌ن.

کۆنسولی ئینگلیس پئی کوت: "توانات نییه ئهو حکومته رابگری". شیخ وهلامی دابووه: "ئهگهر نهمتوانی حکومتهتیکه بههیز له کوردستان دامهزرینم، ئامادم بچمه بهر دادگایهکی ئورووپایی، بۆ ههموو سهزایهکیش ئامادم". (رابهرینی کورد له سالی ۱۸۸۰، جلهیلی جلهیل، لاپهره ۷۶)

بهلام چونکه ئینگلیس وهک ههمیشه دژی دامهزراندنی دهولهتیکه کوردی بوو، میسۆنیر و کۆنسولگری یه ئینگلیس و نامریکایی یهکان شان به شانی یهکتری و به کهلک وهرگرتن لهو تاکتیکه یهیزدان شیریان پئی سهرکوت کرد، پشتی شۆرش رزگار یخوایی نهمهوی "شیخ عبیدالا" شیان تیک شکاند.

رووسیای تهزاری سهرباقی ئهوه لهگهڵ تورکانی عوسمانی له شهردابوو، واش یارمهتی "شیخ عبیدالا"ی نهدا، چونکه راگرتنی لهنگهری پیوهندییهکانی خۆی له ناوچهکهدا لهگهڵ ئینگلیس به گرینگتر دهزانی. ومجواب هاتنهکه یه ههر ئهوهنده بوو له سهر شیوهی کوشتنی ههمزایه مهنگور به رسمی ئیعترازی له حکومتهتی ئیران گرت.

"عبدالرزاق بهدرخان" رووناکییری ناسیونالیستی کورد، لهوه گهیشتبوو فهرمانروایی تورک نایهلی نهمهوی کورد بهروه شهقامی شارستانییهت ههنگاو ههلینی، برواشی بهوه هینابوو، دهراگی ئهو شارستانییهته لههراگی دهولهتی رووسیوه بۆ کوردان دهکریتهوه، چونکه ولاتی رووسیا له ولاته ئورووپاییهکان پتر به کوردستان نیزیک بوو. "عبدالرزاق" ههرچهند له پاریس خۆیندنی تهواو کردبوو، بهلام بیروباوهرکهکی هانی دا له سالی ۱۹۱۰ زایینی دا و له زهمانی پاشایهتی "ئهلیکساندري دووههم" دا بپیته پهنا بهری سیاسی دهولهتی رووس. "عبدالرزاق بهدرخان" ههموو جموجۆلیکی له پیناو ئهوه دا بهکارهینا که کورد کۆت و زنجیری دیلایهتی تورکان له ئهستوی خۆی دامالئ و کوردستانیکی ئۆتۆنومی لهژیر بهیداگی رووسیا دا دامهزرینی. (بیرمهوی عبدالرزاق بهدرخان، وهرگێر و ئامادهکار جلهیلی جلهیل، شوکر مستهفا کردویه به کوردیی باشوور، دهراگی چاپ و بلاوکردهوهی ئاراس، لاپهره ۲۷)

"عبدالرزاق بهدرخان" دووهمین رییهری ناسیونالیستی کوردستانی عوسمانی بوو که باکووری کوردستانی ئیرانی کرده ناوهندی تیکۆشانی سیاسی. زۆری ههول دا کوردی ئیران و تورکیا له نییهتی خیرخووانه دهولهتی رووس ئاگادار بکا، به ئاگاداری "چیرکوف" کۆنسولی رووس له شاری "خۆی و ماکو" را تا دهگهیشتهوه ویلایهتی موسل و شیخی بارزان، به نامه نووسین پیوهندی به سهروک هۆزانی کوردهوه گرت. سهروک هۆزانی کورد به مهرجی پشتیوانی دهولهتی رووس له کوردان، گشتیان ئاماده بوون لهژیر رییهراییهتی "عبدالرزاق" دا بمیننهوه. به ههموو ئهو ئامادهکاری یه که "عبدالرزاق" بۆ جلهیلی نهزهری رووسهکان وهری خستبوو، دیسانیش تیدا سهرنهکهوت.

۲. کوردستان له نیوهی یهکهمی سهدهی بیستمه دا

ئهلف – ههلوپستی خرابی ئینگلیسی ئیستعمارگر له سهر دابهشکردنی کوردستان

ههلوهشانی ئیمپراتوری عوسمانی له جیاتی ئهوه وهزعی کورد باشتر بکا، بهجاریک مألۆیرانی کرد. سهده خۆزگه به دهور و زهمانی پیش شهر، دهستیان که کوردستان وهرنه دابا زۆر باشتر بوو. حیکایهتی کۆسه چوو بۆ ردینی سمیلشی له سهردانا، راست له کوردان قهوما. دوو دهولهتی کولونیالیستی ئینگلیس و فهرانسه به تاییهتی له سهر پیکهوهنانی دوو ولاتی موسته عمههه شام و عیراق و مانهوهی قهوارهیهکی سهبهخۆ بهناوی کۆماری تورکیا، چاره نووسی سیاسی کوردستانیان تووشی دوارۆژیکی رهش و پر مهینهت کرد. تهناهت حازر نه بوون کوردستان له پلهی ولاتیکی موسته عمههش دا بیلنهوه، کوردستانیان به رهزامهندی خۆیان له نیوان سئ و ولاتی شام و عیراق و تورکیا دا دابهش کرد. کوردستانی عوسمانی له جلدی ولاتیکی سنووردار هاتهدهر و، له نیو سنووری سیاسی ئهه ولاتانهدا به

به‌شیکي جيانه‌بووه و ته‌واوه‌تیی ئه‌ززی یان قه‌بلاند. کوردستان نه‌موسته‌عمره‌ بوو، نه‌ ولاتیکی داگیرکراویش به‌حیساب ده‌هات، دواي ئه‌م کاره‌ساته‌ سه‌رانسه‌ری خاکی کوردستانیان کرده‌ ته‌واوکه‌ری کیانی سیاسی چوار ده‌ولته‌ی تورکیا، عیراق، سووریا و ئیران. له‌مه‌ودوا هه‌ر پارچه‌یه‌کی کوردستان و هه‌ر ریکخراویکی سیاسی کوردی مه‌ردنازایی کردبا و توقی ئه‌و کیانه‌ سیاسی یانه‌ی له‌ مل دامالی با و به‌و دابه‌شبوونه‌ قایل نه‌بووا، فه‌وری مۆری "ته‌جزیه‌ طلب" یان به‌ ناوچاوانیه‌وه‌ ده‌نا و به‌ هه‌مووان سواری سه‌ری ده‌بوون تا که‌ولیان له‌ حاجه‌ت نه‌خسته‌با ده‌سته‌به‌رداری نه‌ده‌بوون.

کوردستان له‌ حاله‌تی مه‌سته‌عمره‌بوونی دا ده‌یتوانی وه‌کو هه‌موو ولاتانی موسته‌عمره‌ی ئاسیا و ئه‌فریقا زۆرباش هه‌ل بدا، زمان و فه‌ره‌نگ و هووییه‌تی نه‌ته‌وه‌یی ببوژینیه‌وه‌ و سه‌ربه‌ستی راگری. له‌ بواری ئابووری، سیاسی، ئیداره‌یه‌یه‌وه‌ به‌ کوردستان راگا و ئاوه‌دانی بکاته‌وه‌، دواي ته‌واو بوونی ماوه‌ی قه‌بوومه‌ت سه‌ره‌نجام وه‌کوو ولاتانی موسته‌عمره‌ ده‌ولته‌ی سه‌ربه‌خۆ دا به‌مه‌رزینێ. به‌لام، له‌ دابه‌شکردن و ده‌ست به‌سه‌رداگرته‌ی دا، ئاسه‌واریان له‌ ولاتیک به‌نیوی کوردستان بری. کوردیان له‌ هه‌رچی پیناسه‌ی نه‌ته‌وه‌یی بوو دا پلۆساند، له‌ شيله‌ و ره‌واقی زمان و فه‌ره‌نگ و میژووی نه‌ته‌وه‌یی حاکم دا هه‌لیان شینلا، ره‌گه‌ز و ره‌چه‌له‌که‌میان له‌ جه‌سته‌ی دامالی، کردیانه‌ هاوولاتی یه‌کی دواکه‌وتووی خزمه‌تکاری ناسیونالیزی حاکم.

له‌و ئه‌زمه‌یه‌دا تراژیدیای دابه‌شبوونی نه‌ته‌وه‌ و ناسیونالیزی کورد له‌ ناو چوار بازنده‌دا، "جیهانبینی نه‌ته‌وه‌یی" و "ناسیونالیزی کورد" یان به‌ پارچه‌ پارچه‌کراوی له‌ ناو چوار نیشتمانی بچووی شاردراره‌ دا قه‌تیس هه‌شته‌وه‌. ئه‌و تراژیدیایه‌ له‌ حاکییه‌تی درێژخایه‌نی "ده‌ولته‌ میلی یه‌کان" دا به‌گه‌شتی هه‌یچ ده‌راویکی روونی بو کورد نه‌هه‌شته‌وه‌. ره‌سمی کرانی ئه‌لفبای لاتینی له‌ تورکیا و مانه‌وه‌ی پیتی عه‌ره‌یی له‌ ئیران و عیراق دا له‌ بواری فه‌ره‌نگه‌شوه‌ کۆمه‌لی کوردیی کرده‌ دوو به‌ش و لیکێ دوور خسته‌ته‌وه‌ و ئیتر له‌مه‌ودوا نه‌یانته‌وانی له‌ به‌ر هه‌مه‌ فه‌ره‌نگی یه‌کانی یه‌کتری که‌لک وه‌رگرن.

نیستعماری ئینگلیس وه‌کو به‌هه‌یزترین ده‌ولته‌ی دنیای دواي شه‌ر، ئه‌و به‌لایه‌ی به‌سه‌ر کوردستانی هه‌نا، با به‌ ده‌واری شه‌ری نه‌کرد. هه‌ندیک ده‌ولته‌ی عه‌ره‌یی دامه‌زراندن، پێشتر ناویان له‌ کووله‌که‌ی ته‌ریش دانه‌بوو، روژیکیش به‌ خه‌باتی نه‌ته‌وه‌یی و دامه‌زراندنی ده‌ولته‌ی سه‌ربه‌خۆه‌ مانده‌ نه‌بوون. نه‌ سیاسه‌تمه‌داری باش و به‌فامیان هه‌بوو، نه‌ ریه‌ری خۆشه‌ویست و نیشتمانپه‌روه‌ر، ریکخراوه‌ی سیاسیشیان نه‌بوو. که‌چی ده‌ولته‌ی ئینگلیس بو ئه‌وه‌ به‌ یه‌کجاری له‌ ناوچه‌ی که‌نداوی فارس دا پال بداته‌وه‌، هه‌ر له‌ زه‌مانی لورینسی عه‌ره‌به‌ستان را بو گه‌شه‌ پیدانی ناسیونالیزی نابه‌که‌گرتووی چه‌ند پارچه‌یی عه‌ره‌ب وه‌خۆ که‌وتبوو. چه‌ند سه‌روک عه‌شیره‌تیی قووت کردبووه‌، نیزامی مه‌لیکی و میرنشینی بو دامه‌زراندبوون و به‌ پێی به‌رژه‌هه‌ندی بریتانیا ولاتی پان و پۆر و گچکه‌ گچکه‌ی له‌م و له‌و بو دابه‌راندبوون و له‌به‌ر ده‌ستی نابوون و جلکی مه‌لیکی و ئه‌میری پێ ده‌به‌ر کردبوون و داموده‌زگای ئیداری بو دامه‌زراندبوون، ئه‌وانی قیری سیاسه‌ت و ولاتداری کرد، به‌ هه‌موو هه‌یزی سیاسی – نیزامیه‌وه‌ له‌ پشت سه‌ریان راوه‌ستا. کورده‌کان له‌ عیراق دا نه‌ک هه‌ر قایل به‌و ئالوگۆره‌ نیوخۆی یه‌ نه‌بوون، ده‌نگیشیان به‌ پاشایه‌تیی فه‌یسه‌ل نه‌دا، حازریش نه‌بوون له‌ ژیر باری ده‌سه‌لاتداری یه‌که‌ی دا به‌مینه‌وه‌.

کورده‌کانی ویلایه‌تی موسل به‌ پێچه‌وانه‌، له‌و زه‌مانی دا زه‌عیم و پێشه‌واي خۆیان هه‌بوو، ئه‌ویش "شیخ مه‌حمود" وه‌ک که‌سایه‌تی یه‌کی ناوداری کورد، له‌ ئیو عه‌شیره‌تی عه‌ره‌به‌کانیش دا تا بلێی خۆشه‌ویست بوو. "شیخ مه‌حمود" ته‌نیا به‌ پالپه‌ستی ناسیونالیزی کورد، ده‌ولته‌تیی سه‌ربه‌خۆی کوردی دامه‌زراندبوو، به‌و حاله‌ش ئینگلیس هه‌دای نه‌دا و وه‌کوو ئاغا و سه‌روه‌ر به‌سه‌ریه‌وه‌ وێستا بوو تا حیاتی ره‌شی له‌ حکومه‌تی "شیخ مه‌حمود" نه‌بری ده‌ستی له‌ یه‌خه‌ نه‌کرده‌وه‌.

ولاتان بگۆرن و، چاره‌نووسی کورده‌کان به باریکی دیکه‌دا بخهن. که‌مایه‌سی هه‌ره کاریگه‌ری ریه‌رانی کورد ئه‌وه بوو له کون و کاژیری سیاسه‌تی نۆنه‌ته‌وه‌یی و مشت و مری ده‌وله‌ته‌گه‌ره‌کان بۆ پچرینی به‌شه میراتیان له ئیمپراتۆری عوسمانی، به راده‌ی پبویست، شاره‌زا نه‌بوون. راویژکاری سیاسی ئه‌وتۆیان نه‌بوو رینۆنیان بکا و، پیمان به‌سه‌لمینی که کورده‌کان ته‌نیا له دارشنتی پلانیکسی سیاسی هاوبه‌شیان دا و به خۆ نزیک کردنه‌وه‌یان له ستراتیژی ده‌وله‌ته‌گه‌ره‌کان دا شانسی دمه‌زرانی ده‌وله‌تیکسی کوردیان بۆ دهره‌خسی. له‌مه‌ش زیاتر بۆیان نییه له‌سه‌ر مه‌سه‌له‌ی رزگاری نه‌ته‌وه‌یی یان بیر له شتی لاوه‌کی بکه‌نه‌وه و خۆیانی پیه ماندوو بکه‌ن.

"شیخ مه‌حمود" له‌وه‌دا له ئینگلیس له‌به‌ر چی له‌سه‌ر یه‌کگرته‌وه‌ی موسل و که‌رکووک و به‌ستنه‌وه‌یان به ده‌وله‌تی تازه‌ی عێراق ئه‌وه‌نده پێ داده‌گری، سه‌ری سوڤ ما‌بوو. ئه‌گینا بۆ "شیخ مه‌حمود" دهره‌ه‌تیکسی له‌باری تریش ره‌خسابوو، ده‌ستی ده‌دا له‌و مه‌ختی دا به‌ قسه‌ی "سمکو" سمایل نا‌غا بکا و، خۆی له‌ جه‌زه‌ی سو‌زی ئایینی عوسمانیه‌کان و نیزیکایه‌تی له‌ مسته‌فا که‌مال دوور بخاته‌وه، له‌سه‌ر شیوه‌ی حکومه‌تیکسی خودمۆختاری کوردی له‌ نیو قه‌واره‌ی عێراق دا له‌گه‌ل ده‌وله‌تی ئینگلیس پیک بیت. له‌و زه‌مانی دا هه‌لو‌بۆستیکسی به‌م جو‌ره، گونجاوترین شیوه‌ی چاره‌سه‌ری مه‌سه‌له‌ی کورد له‌م به‌شه‌ی کوردستان دا‌بوو. ئینگلیس به‌ نارده‌ی "سمکو" بۆ‌لای "شیخ مه‌حمود" له‌ روژی کریسه‌سی ۱۹۲۲ی زایینی دا پلاتفۆرمیکسی به‌ ناوی ده‌وله‌تی بریتانیا و حکومه‌تی پاشاییه‌تی عێراق به "شیخ مه‌حمود" را‌گه‌یاندا، بۆ یه‌که‌م جار باسیان له‌ حکومه‌تیکسی کوردی له‌گه‌ل دا هینابوووه‌ گۆری:

"حکومه‌تیکسی کوردی له‌نیو سنووریکسی دیاری کرا‌ودا دا‌به‌زرینن، بۆ ته‌نزیمی پیه‌ندی نیوان حکومه‌تی کوردی و حکومه‌تی عێراق نوینه‌ر بنه‌ینه به‌غدا". (بروانه‌ کتییی کرده‌ا، ترکه‌ا، عربها، ادمونز، لاپه‌ره‌مکانی ۳۴۰ و ۳۴۱ و یادداشته‌کانی شیخ له‌تیف، لاپه‌ره‌ی ۱۱۰ و میژووی کورد، کریس کوچیرا، به‌یاننامه‌ی ئینگلیس له‌ نوئیلی ۱۹۲۲، لاپه‌ره‌ی ۱۲۳)

"مسته‌فا پاشا یا مولکی" ته‌نیا که‌سێک بوو له‌ تشرینی یه‌که‌می ۱۹۲۱ی زایینی دا له "چه‌ریق" پیه‌ندی به‌ سمکوه‌ گرت، دا‌وای لیکرد له‌ جیاتی شه‌ر له‌گه‌ل ئیران، یارمه‌تی کورده‌کانی باکوور بدا و به‌ هه‌مووان نه‌یه‌لن "مسته‌فا که‌مال" به‌سه‌ر کورد دا زال بی. ئه‌مه‌ش به‌جی ترین هه‌لو‌بۆستی سیاسی بوو که "سمکو" له‌و سه‌ر به‌نده‌ی دا ده‌یتوانی رچاوی بکا. به‌لام، "سمکو" حازر نه‌بوو به‌خاتری ئه‌و یارمه‌تییه‌ی که له‌ مسته‌فا که‌مالی و هرگرت پردی نیوان خۆی و مسته‌فا که‌مال بروخینی! له‌حالی‌دا سمکو ده‌یتوانی له‌سه‌ر رینۆینی یه‌کانی مسته‌فا پاشا، به‌ هانای "شیخ عبدالقادر" و باقیی ریه‌رانی کورده‌وه‌ بجی و، له‌و خه‌یالات و متمانه‌ بی جی یانه‌ی به‌ مسته‌فا که‌مالی ده‌کرا، بیان هیننینه‌ دهر. ئه‌وه‌ی له‌و کاتی دا بۆ "سمکو" به‌ر هه‌مدارتر بوو، خۆ زیاتر نزیک کردنه‌وه‌ی له‌ سلیمانی بوو تا دیار بکر. له‌و سه‌رده‌مه‌ی دا نه‌ک هه‌ر "سمکو"، به‌لکوو ئه‌رکی هه‌موو نیشتمانپه‌روه‌ران و رووناکبیرانی کورد ئه‌وه‌ بوو بۆ وه‌دی هینانی ده‌وله‌تیکسی کوردی – هه‌ر چه‌ند سنووره‌کشی زۆر به‌ر ته‌سک بوو – "په‌ججوری"ی "په‌یمانی سیفر" بکه‌ن و له‌ پشتی رابوه‌ستن. به‌لام، سمکۆش له‌ قالبی ریه‌ریکی کورده‌ا هه‌ر له‌ پال خۆی دا پیشی ده‌خوادروه‌، زیاتر هزر و بیره‌که‌ی له‌ چاره‌نووسی سیاسی خۆی دا هیلاک و شه‌که‌ت کردبوو:

"داخوا روژیک دێ داخی خۆی به‌ عه‌جه‌مان بریژی و توله‌ بستینی؟!"

پاش شهری یه‌کهمی جیهانی، وپرای دروست بوونی هیندیک ولاتی تازه له باشووری رۆژئاوای ناسیا، تیوری ده‌وله‌تداریی ئینگلیس و فرانسه که له‌سهر پاژنیی "ده‌وله‌ت - نه‌ته‌وه" ههل ده‌خولا، بوو به باو. به تاییه‌تی له‌و زهمانی را ئینگلیس سیاسه‌تی ستراتیژیکی خوی ته‌واو سهر و بن کرد. ده‌ستی له دواکه‌وتوو راگرتتی ولاتان ههل‌گرت. نه‌و هه‌له بو ولاتانی تورکیا، ئیران، عیراق و سووریا ره‌خسا خیراتر له ولاتانی دیکه‌ی نه‌و مه‌لبه‌نده، تیزی حاکمیه‌تی "ده‌وله‌ت - نه‌ته‌وه" بیننه به‌ره‌م. هینده‌ی نه‌خایاند ده‌وله‌ته‌کانیان، ئیدئولوژیی ناسیونالیزمی فرمان‌روای تورک، فارس عه‌ره‌ب یان کرده‌گوپال و قه‌له‌چوماغ و سهر و پوتراکی گهلانی ژیرده‌ستیان پی تیک ده‌کردنه‌وه.

ناسیونالیزمی تورک

"ضیاء گالوبی" کورد، به ئیلهام وه‌رگرتن له کۆمه‌لناسی "دورکیم" تیزی ناسیونالیزمی تورکی دارشت، میله‌تی عوسمانی مرد و میله‌تی تورک له دایک بوو. (تورانچی‌تی (زاره‌فاند) و ده‌رکه‌وتن، نایدیولوژی و به‌نامه، وه‌رگرتن نه‌بووبکر خوشناو، لاپه‌ره‌ی ۲۸) مسته‌فا که‌مال له ۱۹۲۳ی زاییی یه‌وه نیزامی خه‌لافه‌ت و سه‌له‌نه‌تی رامالی، ده‌وله‌تی عوسمانی هه‌له‌وه‌شاند، کۆماری تورکیا و ده‌وله‌تی تورکی دامه‌زراند. نه‌ته‌وه‌ی تورکی کرده حاکم، گوتیان سه‌رانسه‌ری ناسیا مالی تورکانه! له ماری ۱۹۲۴ی زاییی دا ده‌ستیان به قوتابخانه و کور و بلاوکراوه ته‌ریقه‌ته ئاییی یه‌کان داهینا، ناوی کوردستانیان له کتیی میژوو و جوغرافیا دا سهریه‌وه، میشکی قوتایی یان به تورک و ره‌گه‌زی تورک زاخاودا، ههر نه‌فه‌ندییه‌کی خوی به تورک له‌قه‌له‌م نه‌دایا، به کارمهند و موچه‌خۆر وه‌رنه‌ده‌گیرا (به‌روانه شورش‌ی نه‌ته‌وه‌یی کورد له تورکیا، نووسینی ئیحسان نووری، وه‌رگرتانی جه‌میل رۆژبه‌یانی، لاپه‌ره‌کانی ۱۹ و ۲۰)، له ماده‌ی ۸۹ی قانونی نه‌ساسیی تورکیا دا گونجاوو: "له ولاتی کۆماری تورکیادا هیچ که‌مایه‌تی یه‌ک نییه". (به‌روانه کرده‌ها، کندال نزان، عصمت شریفوانلی، مسطفی نازدار، بقلم ماکسیم رودنسون، وه‌رگرتانی ابراهیم یونس، لاپه‌ره‌ی ۳۸)

مسته‌فا که‌مال بو خزمه‌تی ناسیونالیزمی تورک له خوی پرسپاری کرد:
"بۆچی ولاتانی بالکانمان له ده‌ست دا؟" ههر بۆخۆشی وه‌لامی ده‌داته‌وه و ده‌لی:

"له‌به‌ر نه‌وه بوو ولاتانی بالکان له ئوسلاویه‌کان فیری ئوسلوبی لیکۆلینه‌وه و لی وردبونه‌وه ببوون. له‌سهر زمان و فره‌هنگ و تاییه‌تمه‌ندی یه‌کانی خویان توئیرینه‌وه‌ی به‌نرخیان کرد، خه‌لکیان وشیار کرده‌وه، شعوری نه‌ته‌وه‌یی یان گه‌شه‌پیدا، نه‌مجار راپه‌رین و خه‌بات دژی سولته‌ی ئیمپراتوری عوسمانی یان وه‌ریخست". (دوکتور نیسماعیل بی‌شکچی، کردستان مستعمره مشترک چند دولت، برگردان ع بابان، چاپ اول، سوئید ۱۹۶۶، به‌روانه: جوهر مساله کرد، تقسیم و توزیع کردستان، لاپه‌ره‌ی ۵۱)

بیر و بۆچوو و هه‌له‌ویستی مسته‌فا که‌مال به کرده‌وه له‌ژیر حاکمیه‌تی کۆماری تورکیا دا ده‌لاقه‌ی هه‌ناسه‌کیشان و خۆناسی له نه‌ته‌وه‌کانی غیره تورک، به‌تاییه‌تی له نه‌ته‌وه‌ی کورد قه‌پات کرد.

ناسیونالیزمی تورک به دواي تیک شکاندنی شورش‌ی ئارارات له سالی ۱۹۳۰ی زاییی دا به قه‌ولی خوی، ناسیونالیزمی کوردی له گۆرنا، به کرده‌وه تورکی کرده ناغا و نه‌ربایی ولات. گهلانی غیره تورکیان کرده غولام و خزمه‌تکار؛ توانده‌وه‌ی کورد، کۆچی ئیجباری، کاول کردنی گونده ستراتیژی یه‌کان، هه‌له‌ته‌کاندن زانی خه‌لک، بوو به سیاسه‌تی ره‌سمی ناسیونالیزمی ده‌سه‌لانداری تورک. تورکان جاریان دا نایی له توانده‌وه‌ی بترسین. کورده‌کان به ره‌گه‌ز توورانین، زمانه‌کیان بیجگه له تورکی کون

و فارسی و عبره‌بی و هه‌رمه‌نی شتیکی دیکه نییه. (بروانه کردها، کندال نزان، عصمت شریفوانلی، مسطفی نازدار، لاپه‌ره‌ی ۱۹۸)

ناسیونالیزمی ئیرانی

له سه‌ده‌ی نۆزده‌دا حکومه‌تی قاجار و رووناکییرانی ئیرانی له‌سه‌ر "نه‌ته‌وه" و "مسائل ملی" هیچ روانگه‌یه‌ک روونیان نه‌بوو. "مستشارالدوله" یه‌کیک له‌و رووناکییرانه‌بوو، غیره‌تی وه‌به‌ر خۆی ناوه، بۆ یه‌که‌م جار له‌ ریساله‌ سیاسی یه‌که‌یدا له‌سه‌ر پێوه‌ندی ئۆرگانیزمی "ئیراده‌ی خه‌لک" و "نه‌ته‌وه" و "ده‌سه‌لاتی ده‌وله‌ت" دواوه. "مستشارالدوله" بێ ئه‌وه‌ی فه‌ر قیّک به‌ مقوله‌ی "خه‌لک و نه‌ته‌وه" بکا، له‌ پشت تیزی ده‌سه‌لاتی ده‌وله‌ت له‌ ئیراده‌ی میله‌ته‌وه‌ سه‌رچاوه‌ ده‌گرێ، راوه‌ستا. به‌خاتری ده‌ربیرینی ئه‌و بیر و باوه‌ره‌ش بوو له‌ قه‌زوین زیندانی کرا، هینده‌یان به‌ سه‌ر و گوێلاکی دادا، تا بینایی یان لێ بری. بیرو‌رای "مستشارالدوله" و رووناکییرانی له‌و بابه‌ته‌ بوو، ئاگری شو‌رشی مه‌شرووته‌ی (۱۹۰۵ - ۱۹۰۹ ز) به‌رپا کرد و، نیزامی ده‌سه‌لاتی یاسایی له‌ ئیران دامه‌زرا. بۆ یه‌که‌م جار ئیستلاخی "نه‌ته‌وه" له‌ قانونی ئه‌ساسیی ئیران دا جیی خۆی کرده‌وه. له‌ ئه‌سلی ۱۱ ی قانونی ئه‌ساسی دا هاتبوو:

" هه‌ر ئه‌ندامیکی مه‌جلیس ده‌بی بۆ ديفاع له‌ ئوسولی سه‌لته‌نه‌ت و پشتیوانی له‌ مافی میله‌ت و ئه‌و شتانه‌ی پێوه‌ندی یان به‌ قازانج و به‌رژمونه‌ندی ده‌وله‌ت و نه‌ته‌وه‌ی ئیرانه‌وه‌ هه‌یه‌ سوێند بخوا".
(آذربایجان در ایران معاصر، تالیف دکتر تورج اتابکی، ترجمه محمد کریم شراق، ایرانیان، یک ملت، یا یک اهالی اند؟، لاپه‌ره‌کانی ۳۱ تا ۳۳)

به‌ پێی قانونی ئه‌ساسی هه‌موو ئیرانی یه‌ک به‌ "خه‌لکی ئیران" و ئه‌ندامی یه‌ک نه‌ته‌وه، "نه‌ته‌وه‌ی ئیران" ناسران و، هاووله‌تی یه‌تی و نه‌ته‌وه‌یی کرانی ئیران جل و به‌رگی قانونی پێ ده‌به‌ر کرا. به‌ دوا‌ی قانونی کردنی "نه‌ته‌وه‌ی ئیران" مه‌یدان بۆ خۆناساندنی ئه‌ندامی هیچ نه‌ته‌وه‌یه‌ کی دیکه‌ جیا له‌ "نه‌ته‌وه‌ی ئیران" له‌ ئارادا نه‌ما.

ئیده‌ی ناسیونالیزمی ئیرانی، له‌ کاتی به‌ستنی "په‌یمانی سیفەر" و، هه‌لگیرسانی شو‌رشی ناسیونالیستی کورد به‌ سه‌رۆکایه‌تی سمکو و حوکمداریی "شیخ مه‌حمود"، له‌ هه‌ره‌تی فریکه‌ بوونی خۆی دابوو. سیاسه‌تی ستراتیژیی بریتانیا که‌ له‌ هینانه‌ سه‌ر کاری حکومه‌تیکی به‌هێز و ریز لێنان له‌ سه‌روه‌ریی خاکی ئیران ده‌وری سه‌ره‌کی ده‌گیرا، بووه‌ هۆی ئه‌وه‌ ناسیونالیزمی ئیرانی گه‌شه‌ بکا و ده‌ور هه‌لگرێ و بیینه‌ حاکم.

سیاسه‌تمه‌دارانی ناسیونالیستی ئیران له‌و زه‌مانیش دا نییه‌تیا‌ن له‌ ئاست چاره‌نووسی سیاسی کوردان زۆر ناپاک بوو. کوردیان پێ میله‌ت نه‌بوو، خاکی کوردستانی عوسمانیشیان به‌ هی ئیران ده‌زانی. شازاده "نصرت الله فیروز" وه‌زیری ده‌روه‌ی ئیران هێچ هه‌ولێک نه‌ما بۆ هه‌لوه‌شاندنه‌وه‌ی ریکه‌هه‌تنامه‌ی سیفەر به‌کاری نه‌هێنێ، بۆ کونفرانسی ئاشتی نووسیوو‌ی:
" [کورده‌کان] ... قه‌ت نه‌یان‌توانیوه‌ بینه‌ نه‌ته‌وه، به‌ دووریش ده‌زانن بینه‌ خاوه‌نی سنووری سیاسی تابییه‌ت به‌ خۆیان". (اسناد محرمانه وزارت خارجه بریتانیا، لاپه‌ره‌ی ۲۲۲)

هه‌ر له‌و وه‌خته‌شدا بوو، شازاده سولیمان میرزا، له‌ مه‌جلیسی شو‌رای میلیی دا ده‌لینگێ له‌ حکومه‌تی "شیخ مه‌حمود" هه‌لکرد و گو‌تی:
"کورده‌کان له‌ هه‌موو که‌س باشت‌ر ده‌زانن ئیرانین، "شیخ مه‌حمود" هه‌ر ئیدیدیعایه‌کی بیسی کات له‌ خه‌یال پلاو به‌ه‌ولاوه‌تر نییه". (تاریخ بیست ساله ایران، جلد دوم، مقدمات تیسیر سلطنت، حسین مکی، لاپه‌ره‌ی ۲۴۷)

ناسیونالیزمی ئیرانی پاش شه‌ری یه‌که‌می جیهانی له‌سه‌ر دوو لاقان پێی هه‌لگرت: ئیرانیکه‌ری له‌ ئیدئولوژیی دا و، ده‌وله‌تی به‌هێزی ناوه‌ندی له‌ مه‌یدانی کرده‌وه‌ دا. ده‌وله‌تی به‌هێزی ره‌زاخان به‌ پالپشتی

میژووی ئیران و زمانی فارسی بوو، بناغهی ناسیونالیزمی ئیرانی دارشت. (شاهرخ مسکوب، کتاب داستان و ادبیات و سرگزشت اجتماع، تاران ۱۷/۳۷۳، لاپهره‌ی ۳۱)

رووناکبیرانی ناسیونالیست، له "ملک الشعرا"ی نیشتمانپه‌رومه‌روهه را بگره تا ده‌گه‌یشتنه‌وه ئیرانچینی "کسروی" توژیکی ناراسته کراو به ئیده‌ی ناسیونالیزمی توخی ئیرانی بوو. ئەمانه بو سه‌قامگیرکردنی حاکمیته‌ی ناسیونالیزمی ئیرانی، له پشت ده‌له‌ته‌ی به‌هیزی ناوه‌ندی راه‌ستان و ریگا خوشکهری بوون. تاق و لوق کهسانی و هکوو "میرزا عشقی" په‌یدا ده‌بوو ده‌خوی پانوسی و له به‌رامبه‌ر ره‌زاخان دا (سهردار سپه) بکوخی. سهردار سپه له‌و زمانه‌ی دا به "باوکی میله‌ت" ناوبانگی روپیوو. به‌لام میرزاده‌ی عیشقی نازایانه‌ه‌فرتی خوی له باوکی میله‌ت ده‌بری و گوتی:

پدر ملت اگر این بی پدر است
به چنین ملت و گور پدرش باید خندید

"ملک الشعراء بهار" له‌و رووناکبیرانه‌بوو، خه‌ونی به هاتنه‌ه‌سهرکاری حکومه‌تییکی دیکتاتوره‌وه ده‌دی و ده‌ی گوت:

"... دیکتاتور یان حکومه‌تییکی به‌هیز و شتیکی له‌و باب‌تانه، هس من وام بیر نه‌ده‌کرده‌وه، ئەوه بیر و بوچوونی چی‌تیکی فامیده و شارمزی و مزعی ئەو زمانه‌ی بوو. هه‌موومان ئەوه‌مان گهره‌ک بوو... ومختیک ره‌زاخانی په‌هله‌وی هاته مه‌یدان، منیش بروایه‌کی ته‌واوم به‌و ئینسانه تازمه‌کار و نازا و به توانایه هینا". (شاهرخ مسکوب، کتاب داستان و ادبیات، لاپهره‌کانی ۲۶ و ۲۷)

حکومه‌ته‌ی به‌هیزی ره‌زاشا هه‌رچه‌ند داخوازی و ناوتی رووناکبیرانی لیبرالی ئیرانی وه‌دی هینا، به‌و حاله‌ش و مخوی نه‌گرتن. زوربه‌ی ئەوانه‌ی ریگای ئیدئولوژی یان بو هاتنه‌ه‌سهرکاری ته‌خت کردبوو، به کوشتن و زیندانی کردن و دور خستنه‌وه، له خوی ته‌کانده‌وه.

ره‌زاشا بو په‌کره‌نگ کردنی هه‌رچی زیاتر ته‌ک نه‌ته‌وه‌یی کردنی ئیران، له ریبه‌ندانی ۱۳۱۶ی هه‌تاوی دا ئیداره‌یه‌کی به‌ ناوی "سازمان پرورش افکار" دامه‌زراند. له په‌یره‌وه کردنی سیاسه‌تی شووینستانه‌ی دا ده‌یان هه‌زار کوردی له کوردستان هه‌لقه‌ند، له مازهنده‌ران و خوراسان و ناوه‌ندی ئیرانی په‌ستاوتن، به ئەنقه‌ست تورکه‌کانی له جیگای ئەوان دانا، به‌و کاره له نیوان دوو نه‌ته‌وه‌ی دراوسی ناگری دژایه‌تی قه‌ومی خوش کرد.

به گشتی زوربه‌ی ئەو رووناکبیرانه‌ی بیر و رای لیبرالی و چه‌پییان هه‌بوو، ره‌وتی ناوه‌ندناژوی یان خیراتر کرد. بو لایردنی که‌ند و کوسی سپی سه‌ر ریگای پیشکه‌وتنی ولات و بو هینانه به‌ره‌می ئیراده‌ی په‌کگرتووانه‌ی خه‌لک و سه‌ربه‌خویی "نه‌ته‌وه‌ی ئیران" پشتیان به حکومه‌ته‌ی ناوه‌ندناژوی ره‌زاشاوه به‌ستبوو.

دوو گو‌فاری "ایران‌شهر" و "آینده" ببونه پیشه‌نگی بره‌پیدانی بیری ناسیونالیزمی ئیرانی. "ایران‌شهر" بو زیندوو کردنه‌وه‌ی میژوو و فه‌ره‌نگی کونی ئیرانیان قولی لئ هه‌ل‌کردبوو، گو‌فاری "آینده"ش له‌سه‌ر په‌کیارچه‌یی خاک و به ئیرانی کردنی هه‌مو ئیرانی په‌ک له نیو میله‌ته‌ی ئیران دا گه‌لاله‌ه دارێژ بوو. "محمود افشار" کولکه تیئوریسیه‌نی ناسیونالیزمی ئیرانی، که‌ره‌سه‌ی به‌هیزی په‌کگرتوویی فه‌ره‌نگی و سیاسی ئیران، له سه‌رانسه‌ری کردنی زمانی فارسی دا ده‌بیننه‌وه و ره‌نگی نه‌ته‌وه‌یی یان پی هه‌ل دینی:

"مه‌به‌ستمان له په‌کگرتوویی نه‌ته‌وه‌یی ئیران، په‌کگرتوویی سیاسی، ئەخلاق و کومه‌لایه‌تی ئەو کوما خه‌لکه‌یه که له نیو سنووری ئیستای ولاتی ئیران دا ده‌ژین. ئەم وته‌یه‌ش هه‌لگری دوو شته: پاراستنی سه‌ربه‌خویی سیاسی و ته‌واوته‌یی خاکی ئیرانه. په‌کگرتوویی نه‌ته‌وه‌یی زه‌مانتیک مسوگه‌ر ده‌بی که زمانی فارسی له سه‌رانسه‌ری ولات دا پنج داکوتی. جیاوازی لیباس و ئەخلاق و شتی له‌م باب‌تانه له

ناوچه‌کان دا هه‌ل‌گیرین. پاشاگهردانی نه‌مینی، له مابه‌ینی کورد و لۆر و قه‌شقای و عه‌رب و تورک و تورک‌مه‌ن و هتددا، فه‌رق دانه‌رن، هه‌رک‌ه‌س له خۆیه‌وه جل و به‌رگیک نه‌پۆشی و به‌ زمانی خۆی قسه نه‌کا، ده‌و باوره‌ داین هه‌تا له بواری زمان، ئه‌خلاق، جل و به‌رگه‌وه یه‌ک‌گرتوویی نه‌ته‌وه‌یی نه‌یه‌ته‌ دی، سه‌ر به‌خۆیی سیاسی و ته‌واوتی خاکی له خه‌ته‌ر ده‌که‌ون....

که وابوو ده‌بی هه‌موومان به‌ گیان و دل بخوازی و هه‌ول بده‌ین زمانی فارسی له سه‌راسه‌ری ئیران دا ره‌سمیه‌ت په‌یدا بکا و به‌ره‌ به‌ره‌ جی به‌ زمانه‌کانی بیگانه‌ [!] لیژ بکا. تا قوتابخانه‌ی سه‌ره‌تایی له هه‌موو شوێنیک نه‌که‌رتیه‌وه و یاسای په‌روه‌ده‌ی گه‌شتی ریگا بو خۆیندنی ئیجباری و خۆرای خۆش نه‌کا، نه‌م کاره‌ش سه‌ر ناگرئ". (آذربایجان در ایران معاصر، تالیف دکتور تورج اتابکی، ترجمه محمد کریم شراق، سیاست تمرکزگرایی، لاپه‌ره‌کانی ٦٦، ٦٧، ٦٨، ٦٩)

"عارفی قه‌زوینی" له کۆله‌ شیعریکی دا شوین پی "مه‌حمودی ئه‌فشار" هه‌ل ده‌گرئ و هه‌ل ده‌کوئینه‌ سه‌ر زمانی تورکی و ده‌لی:

زبان ترکی از برای از قفا کشیدن است
صلاح، پای این زبان، ز مملکت بریدن است
دوا سبه با زبان فارسی، از ارس پریدن است
نسیم صبحدم خیز
بگو به مردم تبریز
که نیست خلوت زرتشت
جای صحبت چنگیز

(آذربایجان در ایران معاصر، تالیف دکتور تورج اتابکی، ترجمه محمد کریم شراق، سیاست تمرکزگرایی، لاپه‌ره‌ی ٦٨)

له سه‌ریه‌ک، ره‌زا ئه‌وه‌ی رووناکییران چاوه‌روانیان ده‌کرد بوی وه‌دی هینان. ره‌زا ئه‌ له به‌رنامه‌ی ئاموزش دا، قوتابخانه‌ی به‌ سه‌بکی نوئ کرده‌وه و جی به‌ مه‌کته‌ ئایینی یه‌کان لیژ کرد. بو یه‌که‌م جار کتییی ده‌رسی به‌ زمانی فارسی له چاپ دران، خۆیندن به‌ زمانه‌کانی دیکه‌ قه‌ده‌غه‌ کرا. فارسی نه‌ک هه‌ر بوو به‌ زمانی میلی ئیران، هه‌رچی زمانی قه‌ومی بوو مه‌نع کران. ئیز نیان به‌ که‌س نه‌دا بیجگه‌ له به‌کار هینانی زمانی فارسی کیی و رۆژنامه‌ به‌ زمانه‌کانی دیکه‌ له چاپ بدن. به‌ ده‌ستووری سه‌رۆک وه‌زیر "فروغی" (په‌وشپه‌ری ١٣١٤ ی هه‌تاوی) بنیاتیکی نوئ یان به‌ناوی "فه‌ره‌ه‌نگه‌ستان" کرده‌وه، ئه‌رکی ئه‌و بنیاته‌ خاوین کردنه‌وه‌ی زمانی فارسی و دانانی وشه‌ی نوئ به‌ جی وشه‌ی بیگانه‌ له نیو زمانی فارسی دابوو. (آذربایجان در ایران معاصر، تالیف دکتور تورج اتابکی، ترجمه محمد کریم شراق، سیاست تمرکزگرایی، لاپه‌ره‌ی ٧٠)

به‌م جۆره‌ یه‌ک‌گرتوویی نه‌ته‌وه‌یی له‌ قالبی "نه‌ته‌وه‌ی ئیران" و "زمانی فارسی" دا ره‌گی داکوتا، ئیتر له‌مه‌ودا سایه‌ی ئیدئۆلۆژی ناسیۆنالیزمی ئیرانی بالی به‌سه‌ر ولات دا کیشا. نه‌ته‌وه‌کانی نافارس له‌ هووییه‌تی نه‌ته‌وه‌یی شو‌رانه‌وه، ئه‌وه‌ی ملی بو ئه‌م ناسیۆنالیزمه‌ رانه‌کیشابا، به‌ تاوانی خه‌یانه‌ت و ته‌جزیه‌ته‌له‌بی بی‌رحمانه‌ سه‌رکوت ده‌کرا.

دوو دهولتهی ئیستعمارگری ئینگلیس و فهرانسه به داهینانی تیزی دهولته – نهتهوه، سهرکهوتنی شوړشی ئوکتوبر له شوورهوی و کاردانهوهی تیزی لنین بۆ پشتگرتنی بورژوازی میلیبی ولاتانی جیهانی سیههم، بوونه هوی نهوه ناسیونالیزمی فارس و عهرهب و تورک زور خیرا گهشه بکهن. دهولته بههیزهکان و دهولته ناسیونالیستهکان بهرژوهندیان لیک گریدرا. کاردانهوهی نهوه وهزعییهتهش پهرهگرتنی خهباتی رزگاربخوازانیهی نهتهوه پی له سهرانسری کوردستان دا بوو، ئهویش له دوو لارا؛ جیهانی و ناوچهیی پهلاماریان دا.

"سمکو" لهو ریبهره کوردانه بوو، زور دهخوی نووسا، عهتقی دهولتهی ئینگلیس راکیشی، بهلام لهو تاقیکاری یهدا تی شکا. "سمکو" دواي نهوه هومیدی به ئینگلیس نهما، پیوهندی به سوقیهتهوه گرت؛ حازر بوو له بهرامبهر پشتیوانی دهولتهی سوقیهت دا، کوردستان رزگار بکا و بیخاته ژیر سیبهری نهوه کهمپه. "سمکو" لهو کارهش دا سهر نهکوت. چونکه لهو گیزاوه سیاسی یهوه، ئهویش له نیو سی سنووران دا بی ئهناو مابوه، سهری لی ئهستور ببوو، هیچ ریگیهکی تری بۆ نهماپوه، نهوه وهزعه ناچاری کرد له مهجبوریان خوی تووشی داویک بکا که رهزاشا بوی نابوه. عهیی سمکو نهوه بوو کورد بوو، له شاخ و داخی کوردستان گیرسابوه، لهبهر نهوهی نهیده توانی تهماح وهبهر هیچ دهولتهتیک بنی، قسهی نهدهریشت، دهنا له عهقل و شعور و زرینگی و سیاسهت دا هیچی له رهزاخان کهمتر نهبوو، فهرقیان ههر نهونده بوو، "سمکو" بی پشت و پهنا بوو، بهلام ئینگلیس و سوقیهت لهسهر خو نیزیک کردنهویان له رهزاشا کی بهرکی یان بوو.

ههرچی زهمان دهگوزهرا، مهسهلهی کوردیش به گری و گوئتر دهبوو، جوولانهوهی رزگاربخوازی نهتهوهیی لهههر پارچهیهک دا رووی دابا، وهک نهوه وابوو که له ههموو پارچهکان رووی داوه. فهرقی پی نهدهکرا. به ههمووان تیی رودههاتن. کاتیک پیشهوا قازی دواي برانهوهی شهری دووهمی جیهانی، کوماری کوردستانی دامهزراند، ههرچهند کومارمهکش له نیو بهشیک له خاکی کوردستانی ئیران دامهزراوو، خودی پیشهواش ههولی دهدا له چوارچیوهی قانونه ئهنجومنه ئهیهالت و ولایهتهکان دا مافی کوردان بچسپینی، کهچی ئینگلیس و عیراق و تورکیا، تهناهت له دهولتهی ئیرانیش بۆ رووخانی کوماری کوردستان پشووسوارتر بوون و پیکهوه گهلالههی هاوبهشیان بۆ تیکهوه پیچانی دادهرشت. بیجگه لهمانهش، دهولتهی ئیران بۆ کونترۆل کردن و تهنگهبر هیشتنهوهی ژینگهی کوماری کوردستان، دوو سهرلهشکر و دوو سهرتیپی له شاری سهقز دانابوو؛ تا له نزیکهوه پلانی هیرش بۆ سهر کوردستان داریزن. هاوکات لهگهله ئامادهباشی ئهرتهشی ئیران ههوالنیری "رویتز" له بهغدا رایگهیاندا، عیراق دوو بهش له سی بهشی هیزی ههواپی و چوار لهشکری ئهرتهش و ههوت ههزار ژاندارم و سی ههزار چهکداری کوردی، هیناوته سهر سنووری ئیران و عیراق. ههموو شوینه هستهههکانی نهوه ناوچهیان داگرتبوو. لهسهر پیشنیاری دهولتهی عیراق که خوداسا سیاسهتی دهولتهی ئینگلیسی دیکته دهکردهوه، دواي نهوهی سی قوئی پهیمانی نیزامیان بهست، به هاوکاری یهکتر سهرانسری کوردستانی ئیران و عیراق و تورکیایان له ژیر چاوهدیری توندی خویان دا راگرت.

ههلوپستی رهسمی سی دهولتهی هاوپهیمان، (سوقیهت، ئینگلیس و ئامریکا) لهسهر نهوه له دزی دامهزرانی کوماری کوردستان بوون، قسهی تیدا نهبوو. ههرسیکیان له بهرامبهر ریزلینان له سهروهیری خاکی ئیران دا به قهرا یهک بهرپرس بوون. پیشهوا له چاو نهوه لهندههواره لوتکهوانتیک بوو لهنیو ئوقیانووسیکی خرۆشاو دا سهولهی لیدهدا!! لهوه بترازی، کهم و کوری یه سیاسیهکانی پیشهوا زور لهوه لهپرت بوون، کوماری کوردستانیان پی رووخابا. هیچ دهولتهتیک فریای کوماری کوردستان نههات. له حالیکدا دهولته گهورهکان بۆ نفوز پهیدا کردن له نیو ئیران و دامهزراندنی پیوهندی دۆستانه و پشتیوانی کردنیان له حکومهتی حهمرهزاشا، بهرۆکی یهکتریان دادهدپی.

کۆی هۆیه‌کانی شکستی شۆرش و خهباتی نهتهوهیی له کوردستان ههمووی ناگه‌رێتهوه سه‌ر رۆلی میژوویی ریه‌ه‌کانیان. ئاماژه‌شمان به‌و فاکتۆرانه کرد که ریه‌رانی شۆرش به تاییه‌تی له ریکه‌ستن و مودیریه‌ت و جیهان بینی سیاسی یان دا کهم و کۆریان هه‌بووه. بێ له‌مانه‌ش سێ عاملی سه‌ره‌کی وه‌کو: "هه‌لکه‌وتی جوغرافیایی" و "سورشتی شاخاویی کوردستان" و "ناته‌بایی وه‌زعییه‌تی ستراتیژیکی کوردستان"، چه‌رخێ کاره‌ساتی میژووی کوردستانیان به زیانی خه‌لکی کوردستان خولاندۆته‌وه.

هه‌لکه‌وتی جوغرافیایی: هه‌ر له کۆنه‌وه بۆ دانیه‌شتوانی کوردستان مایه‌ی نه‌گه‌به‌تی بووه. هه‌ر شه‌ر و هه‌لا و به‌زمیکی له نیوان ئیمپراتۆرانی رۆژه‌ه‌لات و رۆژئاوا و باشوور و باکووری گۆی زه‌وی دا روه‌ی دابا و له باشووری رۆژئاوای ئاسیا دا پیکه‌وه تیک گلابان، کوردستانیان به پانه‌وه وه‌به‌رخۆده‌دا و له په‌روپۆیان ده‌خست و له مأل و حالیان ده‌کرد و سه‌روه‌ت و سامانی ولاته‌که‌یان لێ به تالان ده‌برد. به واتیه‌ک یاسای ژبانی ئاسایی خه‌لکی کوردستانیان له شه‌ر و کوشتا و وێرانی دا ساغ کرده‌وه. به‌هۆی نه‌بوونی ئه‌منیه‌ت و ئاسایش، مێشکه‌کان نه‌حه‌سانه‌وه، نبوو و ئیستیعاده‌کان له خزمه‌تی گه‌شه کردنی کۆمه‌ل دا ئه‌و جوهری که پێویست بوو گه‌شه‌یان نه‌کرد. کۆمه‌ل له قو‌ناعی خۆیدا په‌روه‌رده نه‌کرا و به‌ره‌و پێش نه‌چوو. ولات هه‌روا خاپوور مایه‌وه، ئاوه‌دانی و ژبانی شارستانی یانه زۆر دره‌نگ ره‌نگ و روخساری کوردستانیان گۆری و له کاروانی پێشکه‌وتن به‌جی ما.

له بواریکی دیکه‌شه‌وه کوردستان چونکه پالی وه ده‌ریا نه‌دابوو، زیانیکی قورسی به دانیه‌شتوانی گه‌یاند و له سه‌ر دواکه‌وتوویی کوردستان و دانه‌مزرانی حکومه‌تیکی سه‌ر به‌خۆی کوردی شونینی دانا. خه‌لکی کوردستان له‌به‌ر ئه‌وه ده‌ستیان به ده‌ریای نازاد رانه‌ده‌گه‌یشت، نه‌یانه‌توانی راسته‌رخۆ له‌گه‌ل ولاتانی پێشکه‌وتو و پێوه‌ندی بازرگانی دابه‌مزرینن. ئه‌مه‌ش بووه هۆی ئه‌وه ره‌وتی سه‌رمایه‌داری له کوردستان به لاوازی فرچک بگه‌یشت، شیوه‌ی به‌ره‌م هێنان له نازه‌لداری و کشت و کالی سوننه‌تی نه‌ترازی. خه‌لکی کوردستان له بازرگانی دا ده‌ست و په‌ل به‌ستراو بوو. له ئالوویری شتومه‌ک و فرۆشی به‌روبووی ولاته‌که‌یدا سه‌ر به‌ست نه‌بوو به‌میلی خۆی مشتري بدۆزێته‌وه. موحتاجی ده‌ستی بازرگانان و بازاری ولاتانی دراوسێ بوو. به‌تاییه‌تی دواي دابه‌شکردنی کوردستان، سیستمی ئابووری کوردستان له به‌سترا نه‌وه‌ی زۆره‌ملانه‌ی به‌ نيزامی سه‌رمایه‌ی حاکم دا به‌جۆریک په‌رپوت ببوو ئیمکاناتی "بالقه‌" و کانگا ژیرزه‌وی یه‌کان له خزمه‌تی مودیرنیزه‌کردنی سیستمی ده‌وله‌ت – نه‌ته‌وه دا راگیران. کیشانه‌وه‌ی سه‌روه‌ت و سامان بۆ ده‌روه‌ه و هه‌زاران بایي کردنی به‌ره‌می کوردستان، بووه هۆی ئه‌وه ژبان و گۆمه‌رانی خه‌لک له شپه‌زه‌یی و دواکه‌وتوویی دا به‌مینیته‌وه.

کوردستان ولاتیکی شاخاوی پان و به‌رینه، وێرانی ئه‌وه که سه‌روشتیکی سنووردا ئه‌و ولاته‌ی له ولاتانی ده‌وره‌به‌ری خۆی جیا کردۆته‌وه، به‌و حاله‌ش ملی بۆ یه‌که‌گرتوویی نیه‌تسانی رانه‌کیشاوه. خاکی کوردستان له‌نیۆ مه‌لێه‌ندی جو‌روا جو‌ردا خه‌ملاوه، رووبار و چیا و دۆل و ده‌ره، هۆکاری سه‌ره‌کیی دروست بوونی ئه‌و مه‌لێه‌ندانن. هه‌ر مه‌لێه‌نده‌ی هیندیک که‌سه‌ی خۆیی تیدا رسکاوه، له کۆمه‌لیک ئینسانی هاو خوین، سه‌دان هۆز و عه‌شیره‌ت سه‌ریان هه‌لداوه و له‌و مه‌لێه‌نده‌ دا حاواونه‌وه. له ره‌وتی سه‌ره‌لدانی حاکمیه‌تی خۆ جیی له نیۆبه‌ندی مه‌لێه‌نده‌کان دا، نيزامی میرایه‌تی شکلی گرتوه. زه‌مانیک وای لیهاتوه کوردستان له‌نیۆ زیاتر له په‌نجا میرنشین دا دابه‌ش کراوه. هه‌ر میره‌ی له جیی خۆیدا پاشایه‌ک بووه، سه‌ری بۆ هیچ پاشایه‌کی تر دانه‌واندوه. له‌نیۆ میرانی کورد دا، ته‌نیا ئه‌میر به‌درخان یان لێ هه‌لکه‌وت که سنووری میرایه‌تی یه‌که‌ی به‌زاند و به لیک گریدانی میرانی کورد خه‌ریک بوو ده‌وله‌تیکی فیدرالیی کورد له میرنشینه‌کان دابه‌مزرینن. به‌لام هیرشی سوپای عوسمانی و پیلانی ده‌وله‌تان ده‌رفه‌تیا پێ نه‌دا. به‌کورتی ولاتی شاخاویی کوردستان له لایه‌ک و په‌ره‌گرتنی حاکمیه‌تی سوننه‌ت ئازۆی نيزامی میرایه‌تی، کۆمه‌لیکیان ته‌ئسیراتی گیانی و فه‌ره‌هنگی ره‌گه‌ل خۆ هینا،

بەرژهوهندی ستراتیژیکی ولاتانی بههیز و دهولته ناسیونالیستهکان له ئاستی سهرکوت کردنی بزووتنهوهی رزگاربخوازی نهتهوهی کورد، له ههموو پارچهکانی کوردستان دا لیک بهسترابوون. به جوړیکی وها مهسهلهی کوردیان کرده گریپووجکه، که بیجگه له خویمان بهدهستی کسی تر نهکریتهوه. بارودوخی داسهپیندراو بهسهر کوردستانیان به بهشیکی گرینگ له ستراتیژی هاوبهش دانابوو. نهگهر دهولتهیکی حاکم له شهری نیوخوئی کوردستان دا تووشی کههفتی و قهیرانیش بووبا، بۆی نهبوو له خویهوه لهنگهرکه تیک بدا و ئیمتیازیک بۆ کوردی ولاتهکهی قایل بی. جیهانی دوو قوتبی له کیشهی کورد و شهره نیوخوئی یهکان دا قازانجیکی زوریان پی برا. بازاری فرۆشی چهک و تهقهمنینی ئیقلمی یان گهرم داھینا، نهترهشهکانیان به تیکنۆلۆژیی نیزامی تهپار کردن. پهیمانی "سعدآباد" و دواتر ناتو و سینتۆ، حالتهی ههمیشه نانسایی یان بهسهر مهلبهندی روژهلاتی نیوهراست دا زال کرد ههر کات دهولته ناسیونالیستهکان بۆ ماوهیک له سهرکوت و هیرش بۆ سهر کوردستان دهبوونهوه، ئههجار ههر ئهو دهولته ناسیونالیستانه به دنهدانی زلهیزهکان ددانیان لیک دهچیرهوه دهبرد و حالتهی ئامادهباشی نیزامی یان له هیلی سنوور [خاکی کوردستان] رادهگهیاند. جار و باریش نامبازی یهکتری دهبوون. له سهرانسهری سهدهی بیستم دا ناوچهی روژهلاتی نیوهراست به یهکیک له پر کیشهترین ناوچهکانی جیهان دهژمیردرا. به کورتی له جیاتی ئهوه به ههموان ریگا چارهیهکی عادلانه و ناشتیانه بۆ مهسهلهی کورد بدوزنهوه و ناوچهکه هیور کههوه، مهسهلهی کوردیان کرده خوینی سیاوش و ناتویهکی به هیز بۆ ئیمتیاز لیک وهرگرتن و کرانهوهی بازاریکی پرسوودی کریار و فرۆشی کههسه نیزامی یهکان.

به وهبهراچاو گرتتی ئهو خاله لاوازانهی باسیان لیکرا، دیسانیش نهتهوهی کورد له ئاست گیره و کیشهکان دا ئورگانیزمیکی بی ههست و گیان و، لهشیکی داوهشای گنخاو نهبوو. سنووره سیاسی یهکان ئهو دیواره کونکریته نهبوون که خهلیکان لی نهپهریتهوه و بۆ ههمیشه پارچهکانی کوردستان لیک دابیرینی. هۆز و خزمانی سهرسنوور بهردهوام ئهم دیو و ئهو دیو و گهرمین و کوپستانیان دهکرد. بازرگانانی کورد به قاچاخه رییان دا پیکهوه سهودای ههمیشهیی یان ههبوو. بهشی بهراچاوی بازارهکانی کوردستان له ریگای قاچاخچیهتی یهوه گهرم دادههات. فهقی و مهلا و رووناکییر یهکبین له نیو ناوچهکانی کوردستان دا له هاتوچۆ دا بوون. زیارتهکهران له ههموو لایهک را بهرهو خانهقای "شهمزینان" و "تهویلّه" و "بیاره" و "بورهان" و "خهلان" و "زینوی شیخی"، ریچکهیان دههست و سنووریان دههزانند. لهو نیوهدا ریبهرائی کورد، لیبراوانه و نهبهردانه بۆ لیک گری دانهوهی ههوا پساوهکانی ناسیونالیزمی کورد و بههیز کردنی وهخۆ کهوتبوون. "شیخ عبیداللا" و "عبدولرزاق بهدرخان" و "سمکو" و "شیخ مهحمود" بی ئهوه پهکیان به سنوورمهکان بکهوی، پیوهندی و هاوکاری یهکی زۆر دۆستانه و دلسۆزانهیان پیکهوه ههبوو. سهروک عهشیرهت و نیشتمانپهروهرانی مهلبهندی سهقز و سنه و کرماشان وهکوو "سهردار رهشید" و "مهحمودخان دزلی" و "مهحمودی کانی سانانی" راستهوخۆ پیوهندی یان به حکوومهتی "شیخ مهحمود" هوه ههبوو. حکوومهتهکیان به هی خویمان دهزانی، بهگیان و بهمال خزمهتیان دهکرد. نهگهر رهزاشا له پشتهوهرا خهنجهری له "ئیحسان نووری پاشا" و شۆرشێ ئارارات داوهشانده، مهلبهندی بارزان ببو به مهکۆی پهنابهرائی ئارارات. له شهری دووهمی جیهانی دا "مستهفا بارزانی" و هاوریکانی بی باکانه هیلی سنووریان بری و له کۆماری کوردستان دا ستوونی فهقراتی هیزی پیشمههرگی کوردستانیان پیکهوهنا و پشتیان قایم کرد. تهشهکهکردنی زانست و فرههنگی سیاسی لهنیو پارچهکانی کوردستان و شوین دانانیان لهسهر یهکتری، له کۆمهی کوردهواری دا ببو به رهوتیکی ناسایی.

بهشیک لهو فاکتۆرانهی ژ- ک یان دامازراند و هیمن و ههژاریان له بوتهی کوردایهتی دا قال کردهوه و ئهوانی گهیاندده لوتکهی نهدیبان و شاعیرانی نهتهوهی، حاصل و بهرههی حیزبی هیوا و رووناکییرانی دیوی گهرمین بوون. ماموستا هیمن پههجه بۆ ئهم راستی یه رادهکیشی و دهلی:

" دهبی بلیم من دستکردهی نهحمهدی فهوزیم ... ئهو ههلیوهشاندهمهوه و تیکی ههئشنیلام و سههرلهنووی دروستی کردمهوه ... بیگومان نهگهر نهچووبامه خزمهتی فهوزی و لهلای ئهو ماموستایم نهخویندبا،

رێبازی ژيانم ئەم رێبازە نەدەبوو کە گرتم و پێی دا رویشتم و ئیستاش بەرم نەداوه. ئەو تێی گەیاندم من رۆلەمی کوردەم و کوردیش نەتەوێهێکی بێ بەش و چارەمەش و زۆر لێکراوه ... بەلام سوتیندی دام قەست بە فارسی شیعەر نەلێم و هەتا بۆم دەکڕی بە کوردی بنووسم".

دامەزرانی "پارتی دیموکراتی کوردستان" یش لە ساڵی ۱۳۲۵ی هەتاوی دا، ئاکامی تێکۆشانی سیاسی "حیزبی دیموکراتی کوردستان" و پشتیوانی بارزانی لە دەسکەوتەکانی "کۆماری کوردستان" و رەنگدانەوهی سیاسی یان لەناو شۆرشگێران و رووناکییرانی کوردستانی عێراق دابوو.

دیاردە ی ناسیۆنالیزی کورد، هەرچەند لەو دابەشبوونە ی دا زۆریش زەرەرمەند بوو، دیسانیش هەتڵە نەبوو، لە سەربردە و پێشینهی خۆی دانەبەرا، لەنیو سنووری سیاسی هیچکام لەو ولاتانەدا کوێر نەبوو و، تێیاندا نەتواوه؛ بەلکۆو لە ئاستی ستمە نەتەوێهێی یەکان کە کاردانەوهی دەولەتانی مۆدێرن بوو، ناسیۆنالیزی کورد زیاتر گەشایهوه و لە جارانی بە گۆر و تین تر هاتە نیو کۆورە ی خەبات. هەتا زەبری قەمچی زۆلم و ئیستبداد بە تەوژمتر دەبوو، کاردانەوهی ناسیۆنالیزی کوردیش بەهێزتر خۆی نیشان دەدا. ناسیۆنالیزی کورد هەرچەند لەنیو گەردەلوولی بێ دەسلاتی و بێ دەولەتی دا بە پەرە دەکرا، دیسانیش خۆراگر و بەکار ما. لە خەباتی درێژخایەنی رزگاربخوازی دا قونای زۆر تووش و حەستەمی بری. زۆر جار هاتە هەلدێرگە ی نەمانیان دەرهتاند. بەحالی و هکۆو فیزوو سەری هەلداوه و رەگ ئاژۆیی دەکرد و پنجی تری لێ دەروا. درێژەکێشانی خەباتی ناسیۆنالیزی کورد لە سەدهی ۱۹ و ۲۰ دا بەلگە ی زیندوو و حاشا هەلنەگری وزە و توانای خۆراگرانی دینامیزی ناسیۆنالیزی کورد بوون. ئەو خەباتە چەکداری یە ی دوا ی شەری یەکەم و دوو هەمی جیهانی بێ پسانەوه و لێکدا لێکدا هەموو پارچەکانی کوردستانی داگرت، راست بەو مەبەستە بوون، پەتی قەیرانی مەرگێنەری ستمە نەتەوێهێی لە ئەستۆی نەتەوهی کورد دامال و نەیلن پێی بخنکێن. لەونیو هەدا رێبەری کورد و رێکخراوه سیاسی یە کوردی یەکان لەسەر یەک بۆ لێک گرێدانەوهی هەودا پساوهکانی ناسیۆنالیزی کورد، لەنیو کۆری خەبات دا، ئەوهندە ی لە وزەیان دابوو، خۆیان ماندوو کرد و ئەرکی نیشتمانپەرە ی یان بە جێ گەیاند. ئەوه راستە شۆرشە نەتەوێهێی یەکان بەئاکام نەگەشتن و پەیتا پەیتا شکستیان بەسەر دا هات و، مێشک و دەماری کوردیان تێک داو و لە خۆیان جارز کرد، بەلام نابێ لە حەقیقەت بوگرە ی دەولەتەکانیش چیان لەگەل کورد پێ نەکرا و بۆیان بەچۆک دانەهات. ئەگەر بە هەمووان نەیان هێشت کورد بە مافە رەواکانی بگا، نەشیان توانی بیتویننەوه و لە داوای مافە نەتەوێهێتی یەکانی پاشگەزی بکەنەوه. نەک هەر نەیان توانی دەنگی حەقخوێزانە و خەباتی رەوا ی کورد کپ بکەن، بە پێچەوانە مەسەلە ی نەتەوێهێی کوردەکان و هکۆو کێشە یەکی زۆر گەورە ی چارەسەر نەکراوی تێونەتەوهی، لە مەلەبەندی رۆژ هەلاتی نیو هەر راست دا جێی خۆی کردەوه.

ه. کوردستان لەنیو ئالوگۆری ژینۆستراتیژیکی دەولەتان دا

لەسەر چۆنیەتی رسکانی زلەیزی جیهان، روانگە و بیرورای جۆرواچۆر هەیه. هێندیک پێیان وایە "ویشکانی" نەخشی سەرەکی لە دروست بوونی زلەیزی جیهان دا دەگێرێ. هێندیک خاوەن نەزەری دیکەش رایان وایە دەریا و هەوا و ئاسمان هۆکاری دروست بوونی قودرەتی جیهانین.

مێژوو ی کۆن لەسەر ئەوه شاهیدی دەدا، ویشکانی، ئاکامی شەری هەموو هیزە جەنگاومەرەکانی دیاری کردوو. لەشکری سواره و پیادە ی دوو لایەنی شەر، لەسەر خاکی ولاتییک دا، بە رمب و شمشیر و نیزە و تیرۆکەوانان و مەرگەرآوانە سەر و گویلاکی یەکتری، ئەوه ی بەزیوه سەر و مالی تێداچوو؛ هیزی براویش بۆتە فەرمانرەوا و ئیمپراتۆری ئەو شوینانە کە دۆژمنەکە ی لێ تارانداوه و شکاندوو یەتی. هەخامەنشیان، ساسانیان، رۆمیان، ئیسلام، مەغول، سەلجوقیان، تاتار و عوسمانییهکان نمونە ی ئیمپراتۆران و قارەمانانی شەری ویشکانی لە جیهان دا بوون.

گهشه‌کردنی سهرمايه‌دارى له ئوروپا و دوزينه‌وهى بازار بو كرڤين و فرۆشى بهرهمى پيشه‌سازى و كه‌ره‌سه‌ى خاو، بووه هوى ئه‌وه ريگاي ده‌رياكان بكرينه‌وه و بازرگاني ئوروپايى خو بگه‌يه‌ننه قارره‌كاني ئه‌مريكا و ئه‌فريكا و ئاسيا. له‌پال ئه‌وه‌ش دا نيزامى ئيستعمارى سهرى هه‌ل دا. ده‌وله‌ته ئيستعمارگره‌كان شويته ستراتيژى يه‌كاني جيهانيان دوزيه‌وه. ئينگليستان به حوكمى هه‌لكه‌وته جوغرافيايى يه‌كه‌ى، هيزى ده‌ريايى رۆژ به رۆژ به‌هيزتر ده‌بوو. له سده‌ى ۱۸ دا پرته‌قالي يه‌كاني له كه‌نداوى فارس و ده‌رنا، هيزى ده‌ريايى هولهنديشى ناچار كرد مل بو سه‌روه‌ريى ده‌ريايى ئينگليستان رابكيشى. (بروانه كتيبى اهلى همابن؛ خليج فارس و مسائل آن، لاپه‌ره‌ى ۴۸) له سده‌ى نوزده‌هه‌ميش دا فه‌رانسه‌ى تووشى پاشه‌كشه‌ى ده‌ريايى كرد. له‌وه‌ سهرده‌ى را ريگا ده‌رياكان كه‌وته ره‌قابه‌تى ريگا ويشكاني يه‌كان.

له سهرتاي سده‌ى بيستم دا ده‌وله‌تاني سه‌نه‌تتي ئوروپا بو داگرکردنى بازاره‌كاني جيهان، مملاتتيكى زور توند و تيژ و بى ره‌حمانه‌يان له‌گه‌ل يه‌كترى ده‌ست پيكر. ده‌رياسالار "ماهان" (۱۸۴۰- ۱۹۱۴ز) جوغرافيا زاني ئينگليسى كه به باوكى ستراتيژيى ده‌ريايى ناوبانگى روييپوو، به دارشتنى تيئورى "له‌ژير چاوه‌ديرى راگرتنى ده‌رياكان"، ده‌وله‌تى ئينگليسى نه‌غيار كرده‌وه، بيئوو زاليه‌تى به‌سه‌ر ده‌رياكان دا نه‌ميينى، ده‌سه‌لاتى به‌سه‌ر جيهانيش دا ناميينى. (خليج فارس و نقش استراتژيك تنگه هرمز، لاپه‌ره‌ى ۴۱۶) هه‌روه‌ها نووسى :

" به‌هه‌ر ده‌وله‌تتيك ئيمتيازيكى وا بدرى كه بتوانى كه‌نداوى فارس له‌ژير چاوه‌ديرى سياسى و نيزامى دا راگرى ... وه‌زعيه‌تى ده‌ريايى بریتانياي گه‌وره له رۆژه‌لاتى دوور، پيگه سياسى يه‌كه‌ى له هيندوستان، سه‌رچاوه ئابوورى يه‌كه‌ى له‌وه دوو شويته پيونه‌دى ئيمپراتوريى ئينگليس و باشوورى ئاسيا (ئوستراليا و زه‌لاندى نوئ) له مه‌ترسى ده‌خا". (خليج فارس در عصر استعمار، لاپه‌ره‌ى ۸۳)

ولاته يه‌كگرتوو‌ه‌كاني ئامريكا دووهه‌مين ولات بوو له ژير ته‌ئسيري تيئورى ماهان دا (زال بوون به‌سه‌ر ده‌رياكان) توانى زور خيرا هيزه ده‌ريايى يه‌كه‌ى گه‌شه پي بدا. واى لى هات له جه‌نگه‌ى شه‌رى يه‌كه‌مى جيهانى دا شانى له شانى هيزى ده‌ريايى ئينگليس ده‌دا.

تيئورى "زالبوونى هيزى ده‌ريايى" ماهان له شه‌رى يه‌كه‌مى جيهانى دا له فرياي ئينگليس كه‌وت. ئينگليس له سايه‌ى سه‌روه‌ريى هيزه ده‌ريايى يه‌كه‌ى دابوو، ده‌وله‌تى ئه‌لمان و هاوپه‌يمانه‌ى تتيك شكاند، ئيمپراتوريى عوسمانى ليك بلاو كرد، نه‌خشه‌ى ولاتانى باشوورى رۆژئاواي ئاسياي به مه‌يلي خوى كيشا، ده‌سه‌لاته جيهانى يه‌كه‌ى له زيادىي دا.

رووداوى شو‌رشى ئوكتوبر و دامه‌زرانى يه‌كيه‌تتي سؤقيه‌تتي سؤسيالستي له گه‌وره‌ترين ولاتانى جيهان دا كه پتر له ۲۱ ميليون كيلوميتري چوارگۆشه بوو، به ته‌واوى نه‌زمى ژيئوپوليتيكي و ستراتيژيكي "بر قديم"ى تتيك دا. ئه‌وه رووداوه گرینگه نه‌زه‌رى پسپوران و خاوهر نه‌زه‌ران و جوغرافيزانانى بو لاي خوى راكيشا. يه‌كيك له‌وه خاوهر نه‌زه‌رانه كه تيئوريه‌كه‌ى تا ماوه‌يه‌ك جىي خوى گرت، " هيلفورد مه‌كيندير " Helford Makinder جوغرافيزانى ئينگليسى بوو. (۱۸۶۱- ۱۹۴۷ز) "مه‌كيندير" له‌ژير ته‌ئسيري ئه‌وه گورانكارى يه جيهانى يه دابوو دروست به پيچه‌وانه‌ى "ماهان" گرینگى به ويشكاني دا نه‌ك به ئاو. له‌وه باوه‌ره دابوو كه‌سانيك ده‌توانن بيته سه‌روه‌رو ئاغاي دنيا كه به‌سه‌ر ويشكاني دا زال بن. به‌وه بوچوونه بوو تيئورى "زالبوونى هيزى ويشكاني" دارشت. "مه‌كيندير" له تيئوريه‌كه‌ى دا "بر قديم" (ئاسيا - ئوروپا)ى وه‌كوو دووره‌گه‌يه‌كى ئه‌م جيهانه سه‌ير ده‌كرد، دووره‌گه‌كه‌ى كر دبووه سى به‌ش:

به‌شې به‌که‌م – ئوقيانووسى "منجمد شمالي" و سيبىرى ده‌گرته‌وه. له روژئاوارا پالى وه و لگاده‌دا و له باشووريش را تا زنجيره كنيوهمكاني هيماليا له‌به‌ر يه‌ك ده‌كشاهه. نه‌و به‌شه‌ي ناوانابوو "هارت له‌ند" واته "دلى زه‌وى".

به‌شې دووه‌م – كه‌وانه‌ي ژوورئ "هيلالي داخلي" بوو، باشوورى "هارت له‌ند" ي داگرتبوو، ليواري هممو ناوه‌كاني ئوقيانووسى گه‌وره و ئوقيانووسى هيند و ئوقيانووسى نه‌له‌س و... "صحراي نه‌فريقا" ي ده‌گرته‌وه.

به‌شې سېه‌م – كه‌وانه‌ي ده‌رئ "هيلالي خارجي" بوو، هممو دوورمه‌گه‌كاني ده‌وروبه‌ري توراناسيا و ژاپون و ئوستراليا و باشوورى "صحرا افريقا" ي داگرت.

"مه‌كيندير" نه‌زه‌ري وابوو له ميژه له لايمن "هارت له‌ند" هوه هه‌ر مه‌شه له كه‌نداوي ژوورئ و ده‌وروبه‌ر مه‌كه‌ي ده‌كرئ، ده‌يگوت:

"دلى زه‌وى كليلى ده‌سه‌لاتدار يه‌تبي نه‌م جيهانه‌ت ده‌داته ده‌ست".

نه‌مه‌شي راگه‌يا ند:

"كه‌سيك به‌سه‌ر روژئاوادا حاكم بي، ده‌بيته فه‌رمانر هوي "هارت له‌ند"، نه‌وه‌ي به‌سه‌ر "هارت له‌ند" دا فه‌رمانر هويي بكا، به‌سه‌ر دوورمه‌گه‌ي جيهانيش دا سه‌ينه‌ره په‌يداكا. نه‌وه‌ي به‌سه‌ر دوورمه‌گه‌ي جيهان دا زال بي، به‌سه‌ر دنياشدا حكوممت ده‌كا". (خليج فارس و نقش استراتژيك تنگه هرمز، لاپه‌ره‌ي ۴۲۱)

"مه‌كيندير" ژيئوپوليتسيه‌نيك بوو نه‌زه‌ري له‌سه‌ر هه‌لكه‌وتي جوغرافياي يه‌كه‌يتي سوڤيه‌ت له راده‌به‌ر زيده‌رويانه بوو. راسته سوڤيه‌ت يه‌ك له كه‌وتي گوي زه‌وى داگرتبوو و، ولايتيك بوو دوو هينده و نيوي ولاته يه‌كه‌گرتووه‌كاني نه‌مريكا، به‌لام وه‌زه جوغرافياي يه‌كه‌ي نه‌وه‌نده‌ش ساز نه‌بوو مه‌كيندير ناواي پي هه‌ل بلئ به دلى زه‌وى "Heart Land" ناوبيا. سوڤيه‌ت ولايتيكي بي شاخ و داخ بوو، شوپنيكي وا كه‌سته‌مي نه‌بوو دوژمني تيډا حاسئ بمينيته‌وه، نه‌و سنوره ناوه‌شي نه‌بوو له ولاتاني ده‌ور و به‌ري جيا بكا ته‌وه. له سه‌ده‌ي ۱۴ را بي پسانه‌وه نه‌قوامي بيگانه هيرشيان بو سه‌ر كردووه. ولايتيك بووه زورجار به هيرشه‌كان نه‌وه‌ستاوه. خاكي داگير كراوه، زه‌ره‌ر و زياني گه‌وره‌ي گياني و ماليشي وي كه‌وتوه. با له حه‌ق ده‌ر نه‌چين "مه‌كيندير" له هه‌ل و مه‌رجيكي تايبه‌ت دا كه شورشى ئوكتوبر و ئيدئولوژيي كومونيزم له سوڤيه‌ت دا سه‌ر كه‌وتبوو تيزي ويشكاني دارشت و ده‌وله‌تاني روژئاوا و نه‌مريكاى نه‌غيار كرده‌وه كه بيتوو گورج به هاناي به‌رژه‌وه‌ندييه جيهاني يه‌كانيانه‌وه نه‌چن و له به‌رامبه‌ر زيده‌خوازي يه‌كه‌يتي سوڤيه‌ت دا قايم رانه‌وه‌ستن، هممو شتيك ده‌دورنن. ئيتر نابئ به ته‌ماي سه‌روه‌ري نابووري سه‌رمايه‌داري له جيهان دا بن.

به‌حواله‌ش هينده‌ي پي نه‌چوو تيئوريي مه‌كيندير له خزمه‌تي ئامانجي فراوانخوازي ده‌وله‌تي نه‌لماني نازي و بلووكي سوسياليست دا كه‌لكي لي وه‌رگيرا.

"هاوس هوفر" جوغرافيازاني نه‌لماني له‌ژير ته‌ئسيري تيئوريي "ويشكانيي" مه‌كيندير دا هاني ده‌وله‌تي نه‌لماني دا هيزي زه‌ميني به‌هيز بكا و ده‌لينيكي بو هه‌لگيرساني شه‌ري دووه‌مي جيهاني هه‌ل كا و بو سه‌ر ولاتاني ئوروپا و قوولايي خاكي سوڤيه‌ت هيرش به‌ري. به‌لام نه‌و تيئوري يه بو نه‌لماني نازي خيري نه‌داوه و تييدا نابووت بوو.

سؤقیهت که "هارت لهند"ی له ئیختیار دابوو دواى تیک شکانى نازى یهکان قودرته رزمى یهکهى له ویشکانى دا له زیادى دا، بهره بهره تیئوری مهکیندیر به قازانجى سوسیا لیزم خوی له نهمرى واقع نزیک دهکردهوه.

له ژوونیهى ۱۹۴۷ى زاینى دا سؤقیهت دهستى بهسەر ولاتانى ئوروپای رۆژه لآت دا گرت، ئەمجا بلووکى سؤقیهت له پشتى دیواره کونکریتهکانیا نهوه بانگهشهیان دهکرد: ئەگەر نیشتمانیک هه بى بیجگه له سوسیا لیزم شتیکی تر نییه. ئەوه یهکهم جار بوو "ژدانوف" تیئوریستى روس جارى دهادا: "دنیا به دوو ئوردوگای دژی یهکتر دابهش کراوه، یهکیان ئوردووی ئیمپریالیستهکانه به ریبهرى سهرمایهدارى پوانخوازی ئەمریکا، که خهریکه شهړیکى دیکهى جیهانى هه ل دهگیرسینى، ئەوى تریشیان ئوردوگای سوسیا لیزمتهکانه به ریبهرى سؤقیهت که قارهمانى ناشتی و دیموکراسى یه". (تاریخ جنگ سرد، آندره فونتن، جلد دوم، از جنگ کرده تا بحران اتحادها، ترجمه عبدالرضا هوشنگ مهدوی، ۱۹۶۳ - ۱۹۵۰)، (نشر نو، لاپهړه ۴۲۸) هیندهى نهکیشا کومونیستهکان شهړى چریکی یان له چین و بیرمه و ئەندونیزی و فیلیپین و مالیزی و هیندوچین و یونان وهړى خست. ئەو ولاتانه گشتیان له بهشى "کهوانهى ژوورى" ی تیئوری مهکیندیر دا هه ل کهوتبوون. بهرفهراوانی گۆرپانی شهړى چریکی ئەویش له مهلبهندیکی وا دوور و درێژ دا له خوی دا مزگینى سهرکهوتنى ئەو تیئوری یهیان له ژیر ناوى شورشی جیهانداگرى سوسیا لیزم به خه لکی دنیا رادهگیاندا.

"جورج کنان" ماموستای زانستگای "پرینستون" دارپهړى سیاسهتی دهروهى ئەمریکا نووسی:

"ئیمه هیزیک له بهرامبهر خۆمان دا دهبین که له بواری سیاسى یهوه زور دهمارگره، پنی وایه دانووی لهگه ل ولاته یهکگرتووهکانى ئەمریکا دا ناکولئ و ویک هه ل ناکهن. خهریکه ومزعی ناسایی تیوی خوی کومهل مان لئ تیک بدا و ژبانه کهمان لئ بشوینى، دمرانی دهولتهکهمان حاکمیهت و ئەمنیهتی سؤقیهت له خهتەر داوی، ئەویش ناچاره له سهرا نسهرى جیهان دا پش به نفوزى ئیمه بگرئ. که وابوو نابئ گومانمان هه بئ خالی سهرمکی سیاسهتی ئەمریکا به دژی روسیهى سؤقیهت ده بئ لهسەر نهوه دابمزرئ، پش فروانخوازی کومونیزم له درێژخایهن دا بگرین". (تاریخ جنگ سرد، آندره فونتن، جلد دوم، از جنگ کرده تا بحران اتحادها، ترجمه عبدالرضا هوشنگ مهدوی، ۱۹۶۳ - ۱۹۵۰)، (نشر نو، لاپهړه ۴۲۴)

تیئوری یهکان جئ و بانیان بؤ دوو بلووکه کردنى جیهان داخست: ئوروپای رۆژئاوا و ئەمریکا بوونه نوینهرى کاپیتالیزم له جیهان دا. سؤقیهت و ولاتانى رۆژه لآتى ئوروپا و باشوورى رۆژه لآتى ناسیاش له سهرا نسهرى جیهان دا به ئالا هه لگرى سوسیا لیزم ناسران. زۆرینهى مهکته سیاسى یهکان به سهردو مهکتهبى کاپیتالیزم و سوسیا لیزم دا دابهش بوون. ولاتانى سهرمایهدارى به پالپشتى ستراتیژى قودرتهی دهریایی، ولاتانى سوسیا لیزم به که لک وهرگرتن له ستراتیژى قودرتهی ویشکانى لهبهریک دامهزران. بهره بهره ئەمریکا و سؤقیهت له دنیاى دوو بلووکهدا وهکوو دوو "ابرقدرت" واته "زلهیز" له بهرامبهر یهکتریدا راوهستان. هه لکهوتى جوغرافیایی ئەو مهشقهى بؤ سؤقیهت و ولاتانى سوسیا لیزمى دانابوو، که ستراتیژى نيزامى یان لهسەر قايمهى هیزى زهمینى رابگرن. بهلام ولاتانى رۆژئاوا لهبهر نهوه زۆربهیان دوورهگه و شیوه دوورهگهن ستراتیژى نيزامى یان لهسەر ئەساسى هیزى دهریایی دارشت.

له جهرهیانى شهړى ساردا نفوزى سؤقیهت بؤ لای ئاوه گهرمهکانى باشوورى ئەو ولاته له داخزین دابوو. دهركهوت رۆژئاوا و ئەمریکا هیندهیان گوی نهداوته کاردانهوى تیئوری مهکیندیر. ئیدهئولوژی کومونیزم له حالتهى هیزش دابوو. له زور شوین جیی به نفوزى ولاتانى رۆژئاوا لیز کردبوو. لهو دهى دا خاوهن نهزهړیکى ژینۆپولیتیک به ناوى "سپایک مهن" سهرد بهرز کردهوه، بؤ نهجاتى گیانى سهرمایهدارى جیهانى، تیئوری "ریم لهند" Rim Land ی داهینا. "سپایک مهن" به پچهوانهى "مهکیندیر" نهزهړى وابوو ئەوه "مارت لهند" نییه زلهیزى جیهانى دروست دهکا به لکوو ئەوه ولاتانى ناسیا و ئوروپای سهرد لئواری دهریاکانن، بیجى "ابرقدرت" ی جیهانى له مهلبهندی "ریم لهند" دا

داده‌تاشن. هەر ئهو هیزه‌شه چاره‌نووسی جیهان دیاری ده‌کا. (عزت، عزت الله، ژئوپلیتیک، دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۶۸، لایه‌ری ۳۰) ئهم ئینۆوری یه خزمه‌تیکه گهوره‌ی به ئورووپای رۆژئاوا و ئهمریکا کرد. بهم جۆره له گهرمه‌ی قوناخی شه‌ری سارده‌دا، دوو مه‌لبه‌ندی ژینۆستراتیژیکی "هاریت له‌هند" و "ریم له‌ند" له‌بهریک دامه‌زران یرهبان له‌سه‌ر به‌کتر هه‌ل نه‌گرت.

ته‌وژمی ته‌بلیغاتی کۆمۆنیسته‌کان و تیکۆشانی سیاسی کۆر و کۆمه‌له‌ چه‌په‌کان و په‌ره‌گرته‌ی خیرای بزوو‌تنه‌وه چه‌پ و رزگاربخوازه‌کان، ناوچه‌ی "ریم له‌ند" یان له‌ ته‌پ و تۆزی شه‌ری رزگاربخوازی وه‌ردا. رۆژئاوا ههم ده‌بوو به‌سه‌ر ئهو قۆرتانه‌دا باز بدا که کۆمۆنیزمی نیونه‌ته‌وه‌یی ده‌ی خسته‌ سه‌ر ریگای، ههمیش پرهبایه‌خترین شوینی "ریم له‌ند" که رۆژه‌لاتی نیوه‌راست بوو زیاتر له ۴۰% ی نه‌وت و گازی رۆژانه‌ی دنیا‌ی دابین ده‌کرد. (بررسی های بین المللی نفت، اپک، سند ۲، شماره ۳، سال ۱۳۶۸، لایه‌ری ۵۲) ده‌بوو بیپاریزی و نه‌یه‌لی بلوکی سو‌قیه‌ت هه‌لی لووشی.

ولاتانی سه‌رمایه‌داری به هیزمۆنی ئهمریکا له ۴ ی ئاوریلی ۱۹۴۸ دا پیکه‌وه "په‌یمانی ئه‌تلانتیک" یان مۆر کرد. پیک هانتی ئهم که‌مه‌ی بۆ یه‌که‌م جار ده‌سکه‌وتیکه‌ی به‌نرخ بوو، که به‌شیک له‌ ناوچه‌ی "ریم له‌ند" ی یه‌کگرتوو ده‌کرد. په‌یمانی ئه‌تلانتیک په‌یمانیکی عادی نه‌بوو له‌ نیوانیان دا به‌سترایی، په‌یمانیکی بوو له‌ به‌رامبر کۆمۆنیزم دا ببوو به‌ ئالا‌هه‌لگری دیفاع له‌ ئامانجی دیمۆکراسی و شارستانیه‌ت و پیشکه‌وتنی ههموو لایه‌نه‌ی وولاتانی رۆژئاوا. (تاریخ عمومی جریانهای بزرگ تاریخ معاصر، جلد پنجم، نهضت استقلال طلبی آسیا و آفریقا، تالیف ژان پیرن، ترجمه مهندس رضا مشایخی، موسسه انتشارات امیرکبیر، تهران ۱۳۵۷، لایه‌رمکانی ۱۲۱ و ۱۲۱۵)

به‌ دوای به‌ستنی ئهم په‌یمانده‌دا، ئهمریکا به‌ به‌ستنی په‌یمانی "سیتۆ" (ئاوریلی ۱۹۵۴) و "سینتۆ" (فیوریه‌ی ۱۹۵۵) جه‌مه‌سه‌ری هه‌لی دیفاعی وولاتانی رۆژئاوای له‌ مه‌لبه‌ندی ئاتلانتیک و ئوقیانووسی گهوره‌دا ویک خسته‌وه. پشتبندیکه‌ی ئه‌منیه‌تی بۆ به‌به‌ست کردنی نفووزی کۆمۆنیزم به‌ ده‌وری باشووری سو‌قیه‌ت و باقی وولاتانی سو‌سیالیستی دا کیشا. (تاریخ عمومی جریانهای بزرگ تاریخ معاصر، جلد پنجم، نهضت استقلال طلبی آسیا و آفریقا، تالیف ژان پیرن، ترجمه مهندس رضا مشایخی، موسسه انتشارات امیرکبیر، تهران ۱۳۵۷، لایه‌رمکانی ۱۲۱ و ۱۲۱۵)

کوردستان که‌وتبووه نیو حه‌سته‌مترین شوینی "ریم له‌ند"، که باشووری رۆژئاوای ئاسیا بوو. شوینیکی بوو سو‌قیه‌ت و وولاتانی سو‌سیالیستی له‌ نیزیک و دوررا به‌ سیره‌ تی گرتن ده‌یان هه‌نگاوت. زۆریان به‌ قازانج بوو له‌ دریزه‌ی سیاستی فراوانخوازی خویان دا ئالۆزی تی بخهن. ئورووپای رۆژئاوا و ئهمریکاش به‌ چه‌کی تاکتیکه‌ی و ستراتیژیکی یه‌وه له‌ زه‌وی و ئاسمان و ده‌ریا و ژیرده‌ریکان را ئهو ناوچه‌یان له‌ژیر چاوه‌دیری یه‌کی توندا راگرتوو. دوو هه‌لی ژینۆستراتیژیکی ویشکانی و ده‌ریایی له‌ باکووری خاکی کوردستان دا لیک ده‌سه‌لمینه‌وه، شوینیکی بوو به‌ قه‌ولی کورد گوته‌نی: **"که‌ل به‌ مووی به‌ند بوو"** هه‌ولی خه‌باتی رزگاربخوازی کوردان له‌ سه‌رانسه‌ری سه‌ده‌ی بیسته‌م دا فیدای ئهو دوو ژینۆستراتیژیکی یه‌ی ده‌وله‌ته‌ زله‌یزه‌مان ببوو. له‌و نیوه‌دا به‌ تاییه‌تی ئینگلیس و دواتریش ئهمریکا هۆکاری سه‌ره‌کی شکست و هه‌ره‌س هه‌یانی خه‌باته‌ نه‌ته‌وه‌یی یه‌کانی کورد له‌ ههموو پارچه‌کانی کوردستان دا بوون.

ئانتی تیزی رووناکبیران و خه‌باتگیرانی نیشتمانی پارچه‌کانی کوردستان له‌ ئاستی ئهو تراژیدی یانه‌ دا روو وه‌رسوورانده‌یان له‌ وولاتانی سه‌رمایه‌داری بوو. له‌ به‌رامبه‌ردا ئوردوگای سو‌سیالیستی و له‌ سه‌رووی ههمووانه‌وه، یه‌کیه‌تی سو‌قیه‌تیان کرده‌ قیله‌گای ئامانجی ئینسانی کوردان. سو‌قیه‌ت ببوو به‌ تاجی سه‌ریان. هه‌ر ریکخراویکی سیاسی له‌ کوردستان سه‌ری هه‌ل‌دایا، ره‌نگی لایه‌نگری له‌ سو‌سیالیزم و خسه‌ته‌ی چه‌پ ئارۆیی به‌خۆوه ده‌گرت، مادام وانهبان به‌ دواکه‌وتوو و نوکه‌ری ئیمپریالیزم له‌ قه‌له‌م ده‌ردان. ئیمپریالیزمی جیهانیان به‌ سه‌رکرده‌یی ئهمریکا به‌ دۆزمنی سه‌ره‌کی گه‌لانی بن ده‌ستی نازادبخوازی، وولاتانی سو‌سیالیستی و یه‌ک له‌وان سو‌قیه‌ت یان به‌ دۆستی ستراتیژیکی نه‌ته‌وه‌ی کورد داده‌نا. به‌و حاله‌ش ئه‌حزاب و ریکخراو و ریه‌رانی شو‌رش رزگاربخوازی نه‌ته‌وه‌یی له‌ پارچه‌کانی کوردستان خیریکیان له‌و دۆستایه‌تی یه‌ نه‌دی. گیره‌ و کیشه‌ی جیهانی یه‌کان دوو جه‌مه‌سه‌ری رۆژ به‌

"نەدموند قەریب" رۆژنامە نووسیکی دیکە دەلی:

بارزانی مەتەمانەیی بە شا نەبوو. پێی وابوو وڵاتە یەکگرتوو مەکانی ئەمریکا پستی بەر نادا. هیچ نەبی لایەنگر مەکانی دەپارێزی. کاتیک لە سیپتامبری ۱۹۷۶ دا لەسەر ئەم مەسەلەییە پرسیارم لە بارزانی کرد، دەسبەجێ گوتی: "ئیمە بەو بەلێنێهە ئەمریکا پێمانی داو بوو پست ئەستور بوین، ئەگینا قەتەمان بڕوا بە شا نەبوو. بە بێ گەفتی ئەمریکا هەنگاویکی لێ نزیک نەدەبووینەو".

"مەلا مستەفا بارزانی" ماوەیەک پێش لە فەوتی لە وەلامی ئەو پرسیارەدا؛ هەڵەیی گەورەیی چ بوو؟! دەق و دۆغری مەبەستەکە دەپیکێ و دەلی: "مەتەمانە بە دەولەتی ئەمریکا هەبوو، ئەمیش خەیانەتی پێ کردین". (تاریخ سیاسی بیست و پنج سالە ایران، از کودتا تا انقلاب، تالیف سرهنگ غلامرضا نجاتی، لاپەرە ۳۶۲)

لە قوناخێ شەری سارددا، دەیان وڵاتی بێ نەتەوهی ئاسیا و ئەفریقا ئالای سەر بەخۆیی یان هەلکرد و دەولەتی سەر بەخۆیان دامەزراند، بەلام ئەگەر جار و باریش بە هەلکەوت فایلی کور دەکانیان لەنیو ئارشیوی تۆزای دینا دەر، بۆ ئەو بوو وەک دەسکەلایەکی یاری پێ بکەن. ژینوساید، سەرینەوهی ناوی کورد، بێ ناو و نیشان کردنیان ... بەر هەمی دژایەتی یە ژینۆستراتیژی یەکان بوو.

گۆرانی ژینۆستراتیژی

هەرس هینانی یەکیەتی سۆفیەت و کەمپی سوسیالیستی لە جیهان دا، کێشە و مەلانی نیوان دوو ژینۆستراتیژی "هاری لەند" و "ریم لەند" ی هینور کردەو. جیهانی دووقوتبی لە ئارادا نەما. ئەمریکا بوو بە تاقە زلهیزی ئەم جیهانە.

کۆمارەکانی قرقیزستان، قەزاقستان، ئۆزبەکستان، تاجیکستان و تورکەمنستان لە رۆژەلاتی دەریای خەزەر و، کۆمارەکانی ئازەربایجان، گورجستان، هەرمەنستان لە رۆژئاوای ئەم دەریایە لەژێر سۆلتەیی سۆفیەت هاتنە دەر. بەو گۆرانکاری یە، ژینۆستراتیژی "هاری لەند" بەهۆی لەدەست دانی وڵاتانی ئاسیای میانه و شوینە ستراتیژی یەکانی قەفقاز تیک روخا.

دۆزینەوهی سەرچووی تازەیی نەوت و گاز لە ئاسیای میانهدا کە بە دوو هەمین مەیدانی نەوت و گازی جیهان مەزەندە کراره و سەرمايەگوزاری کۆمپانیا نەوتی یەکانی ئەمریکا لە مەیدانی نەوتی ئاسیای میانه و مەلەبەندی خەزەر دا. سنووری هەریمی "ریم لەند" یان لە بن گورچووی مەلەبەندی "هاری لەند" شین کردەو. بەو گۆرانکاری یە کەنداوی فارس وەک ناوچەییکی ژینۆستراتیژیکی تاقانە لە رۆژەلاتی نیوهر است دا گرینگی رابردووی لەدەست دا. لە بەرامبەر دا رۆژەلاتی دەریای مەدیترانە گیانگی تازەیی پێ بەخشا.

کەنداوی فارس و گیر و گرتەکانی

کەنداوی فارس لە بواری نرخی ئابووری و هیلێ پێوهندیی فەر هەنگی و ستراتیژیکی یەو هەمیشە ناوهندی چاونەزیران و تیکەمەگلانی هیزە مەزەکانی ئەم جیهانە بوو. هەرکات ئالوگۆریک لە وڵاتیکی کەنداو دا رووی دای و لەنگەری نیوان هیزەکانی شیانۆندی، دژ کردەو سیاسی، ئابووری، نیزامی یەکان نەک هەر وەزعی ئاسایی ناوچەکە، بەلکۆ وڵاتانی جیهانیان شیانۆندەو.

هەتا ئیستاش کەنداوی فارس بە پربیت ترین ئەنباری نەوتی دنیا ناسراو. تئسیری راستەوخۆی لەسەر شل و خیرا سوورانی چەرخێ ئابووری دنیا بەتایبەت دنیای سەنعەت دا هەیه. پاشەکەوتی نەوتی کەنداوی فارسیان لە سالی ۱۹۸۸ دا بە ۶۴۹ هەزار و ۶۵۵ میلیون بۆشکە مەزەندە کردەو، ئەویش دەکاتە نیزیکەیی ۶۵/۵% ی پاشەکەوتی نەوتی هەموو دنیا. ئەو نەوتی لە جیهان دا هەل دینجری، ۲۱% ی هی مەلەبەندی کەنداوی فارس بوو. پاشەکەوتی گازیش لە سالی ۱۹۸۷ دا بە ۳۱.۰۱۰/۱۷ میلیارد

میتری موکععب مهزنده کراوه. ئەم میزانهش مهسره فی سهدان ساله‌ی ولاتان دابین دهکا. (عزتی عزت
الله، جغرافیای نزامی ایران، دانشکده افسری، تهران ۱۳۶۶، لاپهره‌ی ۱۴۴)

نهوتکیشهکان بۆ بارکردن و راگواستنی نهوتی کهنداوی فارس بۆ ولاتانی سهنعتهی روژئاوا، دهرووه
ستراتیژی یهکانی "هورمز"، "بابولمه‌ندهب" و "سوئیز" ده‌برن. ولاتانی میحوهری ئەو ریچکه ده‌ریاییه
به‌هۆی کیشه ئایینی و ناکوکی یه قهومی - فه‌هه‌نگی یه‌کانیان و حاکییه‌تی نزامی چه‌ند لایه‌نه‌یان و
فهرده‌وله‌مه‌ندی هیندیکیان و فره‌ه‌قیری به‌شیک تریان و هه‌روه‌ها کاریگه‌ری سیاسی - نزامی
زله‌یزه‌کان له سه‌رانسه‌ری نیوه‌ی دووه‌می سه‌ده‌ی بیسته‌م دا، ولاتانی جیهانی سه‌هه‌میان تووشی قورتی
زۆر چه‌توونی سیاسی، نزامی، ئابووری کرد. شه‌ر و کیشه‌ی به‌رده‌وامی ئیسرائیل و ولاتانی عه‌ره‌ب،
شووشی ئیران و حاکییه‌تی بونیادگه‌رایانه‌ی کۆماری ئیسلامی، شه‌ری ئیران و عیراق، به‌دوای
ئهویشدا شه‌ری کهندا، چه‌ند جارن دنیایان تا هه‌لدی‌رگه‌ی شه‌ری جیهانی برد.

کاتیک له سالێ ۱۹۹۰ی زایینی دا شه‌ری کهندا قهوما، ئەمه‌رکا و روژئاوا هه‌ستیان کرد سامانی
نهوتی کهندا، به‌تایبه‌تی هی "کویت" و عه‌ره‌به‌ستانی سه‌عوودی له خه‌ته‌ر که‌وتوه. له لایه‌ن ولاته
جو‌رواجۆره‌کانی روژئاوا و روژه‌لات و جیهانی سه‌هه‌م و ولاته عه‌ره‌بی یه‌کان و له‌ژیر ریبه‌ری
ئهمه‌ریکا هه‌رشیک گشتی بۆ سه‌ر کهنداوی فارس ده‌ست پیکرا. له‌و گه‌له‌کۆمه‌گی یه‌دا چه‌ند شت ده‌بینرا؛
یه‌که‌میان، هه‌یزه‌کان تیکه‌لاو بوون له هه‌یزی نزامی ۷ ولاتی موسولمان، ۱۶ ولاتی روژئاوا و دوو
ولاتی روژه‌لات. دوه‌میان، ئەو هه‌یزه‌ له چوار قورنه‌ی دنیارا بۆ ناوچه‌که هاتبوون. سه‌هه‌م، هه‌یزی
زمینی و هه‌یزی ده‌ریایی پیکه‌وه نه‌خشیان ده‌گیرا. چواره‌م، هه‌رچی هه‌یزی سه‌ربازی و که‌شتی جه‌نگی
و فرۆکه و تانک و توپ و چه‌ک و که‌ره‌سه‌ی شه‌ر بوو، له ریگی ده‌رووی هورمزوه بۆ کهنداوی
فارس ده‌نێردان. پینجه‌م، زۆربوونی راده‌ی به‌شداربوون له‌و شه‌ره‌ش دا جیی لێ وردبوونه‌ویه،
چونکه تا ئەو کاتیش له جیهان دا به ده‌گه‌من بینرابوو، له قه‌یرانیکی ناوچه‌یی دا ۲۴ ولاتی دنیا بیجکه
له‌و ده‌وله‌تانه‌ی به‌ پاره یارمه‌تی گه‌له‌کۆمه‌گه‌یه‌کیان ده‌دا وه‌کوۆ ئالمان و ژاپۆن و ... به‌ گه‌وره و
بجووک خۆیان له شه‌ریکی وا وهردای. ئەمه‌ش له خۆی دا ئەوه ده‌سه‌لمینی که کهنداوی فارس و
ده‌رووی هورمز بۆ دنیای ئەمه‌رۆ چه‌ند به‌بایه‌خ و گرینگن؟! (په‌روانه کتییی "خلیج فارس و نقش استراتژیک تنگه
هرمز"، لاپهره‌ی ۴۳۹)

ئهمه‌ریکا له‌حالی حازریش دا به‌ حوکی ده‌یان پایگی هه‌وایی - ده‌ریایی له دیگوارسیا و عومان و
عه‌ره‌به‌ستانی سه‌عوودی و به‌هرین و پاکستان و ئیسرائیل و سومالی و کینیا و جیبوتی و جه‌زیره‌ی
ریئونین و پایه‌گی ئینجرلیک له توركیا ("خلیج فارس و نقش استراتژیک تنگه هرزم"، لاپه‌رکانی ۴۵۸، ۴۵۹
و ۴۶۰) داو سه‌رفی سالانه ده‌یان میلیارده‌ دو‌لار، توانیوه‌تی ئەمه‌نییه‌تی هه‌لی نهوتکیشه‌کانی کهنداوی
فارس به‌پاریزی. بیجکه له‌مانه‌ش هه‌روه‌ک دیتمان له شه‌ری "کویت" دا هه‌یزه‌کانی ئهمه‌ریکا و ولاتانی
روژئاوا له ئیمکاناتی به‌نده‌ری و فرۆکه‌خانه‌ی ولاتانی دوستی ئەندام له شوورای هاوکاری کهنداویش
دا، که‌لکیان وهرده‌گرت.

له‌سه‌ریه‌ک هه‌ر رووداوێک له کهنداوی فارس دا بقه‌ومی، ته‌واو وه‌زعی ئابووری ئهمه‌ریکا
ده‌شپوینی. وه‌زیری خه‌زانه‌داری ئهمه‌ریکا دوا قه‌یرانی "کویت" رای گه‌یاند: "قه‌یرانی کهنداوی
فارس ده‌توانی هه‌لدانی ئابووری ئهمه‌ریکا بگه‌یه‌ننه‌تی نزیکی سیفر". (روژنامه‌ی کیهان ۱۳۶۹/۹/۲۵،
لاپه‌ره‌ی ۱۸)

ئهمه‌ریکا و ستراتیژی نوێ

هه‌لکشانی سنووری "ریم له‌ند" بۆ ئاسیای میانه و روژه‌لاتی ئوروپا ئەو ئیتمینه‌ی به‌ کومپانیا
نهوتی یه‌کانی ئهمه‌ریکا و ولاتانی روژئاوا دا بۆ هه‌لئینجان و دۆزینه‌وه‌ی نهوت و گاز له‌ جه‌وزه‌ی
خه‌زه‌ر دا سه‌رمایه‌گوزاری درێژخایه‌ن بکه‌ن. پسه‌پوران و زه‌وی ناسان وایان مه‌زنده کردوه سامانی
نهوت و گازی ئاسیای میانه، دوا کهنداوی فارس له‌هی هه‌موو شوینیکی ئەم جیهانه‌ پتره. سی ره‌قیبی

گهره‌ی ناوچه‌که - روسیا، ئیران و تورکیا - ده‌یانه‌وئ له‌و گۆرانکاری یه ستراتیژیکی یه دا به‌رژمونه‌ندی ئابووری - سیاسی درێژخایهن بۆ ولاته‌کانیان ده‌سته‌به‌ر بکهن.

رووسیا ئیستاش نفووزیکی زۆری به‌سه‌ر کۆماره‌کانی ئاسیای نیوه‌راست و قه‌فقا‌زوه هه‌یه. هه‌لکه‌وتی جو‌غرافیایی و وه‌زعییه‌تی ئابووری و نیزامی ئه‌و ولاته‌نه، ئه‌وه هه‌لناگرئ یه‌ک دا به‌دوو خۆیان له ولاتی روسیا بچ‌رینه‌وه. سیاسه‌تی ئابووری کۆماره‌کانی قه‌فقا‌ز و ئاسیای نیوه‌راست به‌رامبه‌ر به ولاتانی هه‌رم و رۆژئاوا و ئه‌مریکا و پرۆژه‌ی سه‌رمایه‌گوزاری کومپانیا نه‌وتی یه‌کان له‌سه‌ر دیاری کردنی شوینی خه‌تی لوه‌له‌ی نه‌وت و گازی مه‌لبه‌ندی خه‌زه‌ر بۆ بازاره‌کانی دهرمه‌وه و سیاسه‌تی ستراتیژیکی ئه‌مریکا له‌و پێوه‌ندی یه‌دا به‌مانای له سه‌نگ و به‌ردنای ئابووری ولاتی روسیا‌یه. ده‌ولته‌ی روس له سیاسه‌تی نیونه‌ته‌وه‌یی و مانۆردانی سیاسی دا خاوه‌ن ئه‌زمونیکی زۆره. ئیستا ده‌زانی له هیز و ده‌سه‌لات دا ئه‌وه نیه، وه‌کوو رابردوو خۆی له قه‌ره‌ی ئه‌مریکا دا، بۆیه زۆر نه‌رم و هیدی ده‌جوولینه‌وه. وێرای ئه‌وه‌ی هه‌ول ده‌دا ئه‌مریکا له‌خۆی نه‌تورینه‌ی، ئه‌وه‌ش به ئه‌مریکا بلێ باشت‌ترین و ئه‌منترین شوین بۆ راگۆزانی نه‌وت و گازی خه‌زه‌ری بۆ بازاره‌کانی دهرمه‌وه ئه‌و خه‌ته لوه‌له‌یه که به خاکی روسیا دا ده‌چینه سه‌ر دهریای ره‌ش.

ئه‌مریکا و رۆژئاوا به زۆر ده‌لیلان موافیقی نه‌زه‌ری رووسه‌کان نین، راسته تیزی "ه‌ارت له‌ند" تیک شکاوه و یه‌کیه‌تی سو‌قیه‌ت له‌به‌ریه‌ک هه‌لو‌ه‌شاوه، به‌لام هه‌ر ئیستاش روسیا له‌باری خاکه‌وه گه‌وره‌ترین ولاتی دنیایه، له بواری چه‌کی ستراتیژیکی شه‌وه دوا‌ی ولاته یه‌که‌گرتووه‌کانی ئه‌مریکا به‌هیزترین ولاته. له روانگه‌ی ئه‌مریکا و رۆژئاواوه به‌سه‌رانه‌وه‌ی ولاتانی ئاسیای ناوه‌راست و قه‌فقا‌ز به روسیا هه‌میشه ئه‌و مه‌ترسی یه‌ی لێ چاوه‌روان ده‌کری، ئیمپراتوری یه‌کیه‌تی سو‌قیه‌ت له قالیکی دیکه‌دا و به نیویکی دیکه سه‌رله‌نوئ سه‌ره‌هل بداته‌وه، جاریکی دیکه‌ش وه‌کوو یه‌که‌م حه‌ریفی ئه‌مریکا بگه‌ریته‌وه نیو مه‌یدان. بیجگه له‌وه‌ش شه‌ری چیچانستان شوینی راگواستنی نه‌وت و گازی ناوچه‌ی خه‌زه‌ری له ریگای بۆری یه‌وه زۆر نائهن کردوه. هه‌چ ته‌زمینی ئه‌وه‌ش نا‌کری وه‌زعی ناوچه‌که له داها‌توو دا هه‌یور بینه‌وه. بێ ئه‌مانه‌ش خودی تورکیا کۆسپی هه‌ره گه‌وره‌ی سه‌ر ریگای ستراتیژی خه‌زه‌ر - دهریای ره‌شه. روسیا قه‌ت ناتوانی ها‌تو‌چۆی ئاسیای پا‌پۆره نه‌وت هه‌لگره‌کان له دهریای ره‌ش را بۆ دهریای مه‌دیته‌رانه له‌سه‌ر خۆی مه‌خته بکا. چونکه ده‌ولته‌ی تورکیا نایه‌لی دهرمه‌وه‌کانی "بوسفۆر" و "داردانیل" له‌وه زیاتر بارگرانیان بکه‌وته سه‌ر و ئاو و هه‌وای شاری می‌تروپۆلی ده میلیون که‌سی ئیستامبۆلیان لێ پیستر بکا. بۆیه ئه‌گه‌ری شکستی ستراتیژی خه‌زه‌ر - دهریای ره‌ش هه‌ر له ئیستاهه چاوه‌روان ده‌کری.

تیک خه‌ستنه‌وه‌ی نه‌وت و گازی خه‌زه‌ری و که‌نداوی فارس له مه‌سه‌له‌هه‌تی سیاسه‌تی درێژخایه‌نی ده‌ولته‌ی ئیران دایه. بێتوو ئه‌م ستراتیژی یه‌ جێ بگه‌ری، له‌و نیوه‌دا ئه‌وه ئیرانه له هه‌موان پتر قازانجی پێ ده‌بێ. دوا‌ی ئیران "نیمکره شرقی" به‌تایبه‌تی ولاتانی باشووری رۆژه‌لاتی "ئاسیا" و "ژاپۆن" و "ئوسترالیا" له بواری دا‌بین کرانی ئینیرژی نه‌وت و گازه‌وه کاریان هاسانتر ده‌بێ. له‌وبه‌ینه‌دا ئه‌وه‌ی خاوه‌ن مه‌تله‌به، ولاتانی رۆژئاوا و ئه‌مریکا. ئایا به‌و ستراتیژی یه‌ قایل ده‌بن؟ یان له‌دژی راده‌وه‌ستن؟ به‌رژمونه‌ندی دوا‌رۆژی ولاتانی رۆژئاوا و ئه‌مریکا له‌وه‌دایه، سیاسه‌تی ستراتیژیکی یان ته‌نیا له ته‌مه‌ری ستراتیژی تاقانه‌ی که‌نداوی فارس دا خول نه‌خوا. هه‌رله‌به‌ر ئه‌وه‌شه ئیستا خه‌ریکن بناخه‌ی ستراتیژی یه‌کی دووانه‌ی مه‌دیته‌رانه - که‌نداوی فارس داده‌ریژن. رۆژئاوا و ئه‌مریکا نایانه‌وئ خه‌زه‌ری خه‌زه‌ر باو‌یژرینه سه‌ر که‌نداوی فارس؛ چونکه له‌لایه‌ک ئیرانیان لێ پشوو سوارتر ده‌بێ، له‌لایه‌کی دیکه‌ش را ئاستی جیهانیی که‌نداوی فارس ئه‌وه‌نده‌ی دیکه‌ش بارگران و ئالوزاوی و به‌گه‌چهل تر ده‌کا.

له بواری جو‌غرافیای سیاسی یه‌وه هه‌چ ولاتیکی به قرا ولاتی ئیران، هه‌لکه‌وته‌که‌ی بۆ کۆماره‌کانی قه‌فقا‌ز و ئاسیای نیوه‌راست له‌بار نیه، له ریگای دهریای خه‌زه‌ر را پێوه‌ندی راسته‌وخۆی به به‌شیکی ئه‌و کۆمارانه‌وه هه‌یه. به ریگای ماشین و قه‌تاردا زۆره‌ه‌سان ها‌تو‌چۆی ئه‌و کۆمارانه بۆ دهریای ئازادی که‌نداوی فارس و دهریای عومان دا‌بین ده‌کا. دوا‌ی لیک هه‌لو‌ه‌شانی یه‌کیه‌تی سو‌قیه‌ت و تیکچوونی

پارسه‌سنگی ستراتیژیکی دوو هیزی گهره‌ی جیهانی، ئیران بهاتبا و به وردبینی پهوه هه‌نگاری هه‌لینابا، شانسی بو پرکردنه‌وه‌ی بوشایی دهسه‌لاتی سؤقیهت لهو کۆمارانهدا له هی ولاتانی دیکه زیاتر ده‌کرد. هیندیک سیغهی هاوبه‌ش له نیوان ئیران و کۆماره‌کانی ئاسیای نیومراست داههن که دهرگا بو یه‌کتری ده‌کهنه‌وه بو ئه‌وه‌ی پێوه‌ندی یه‌کی نوێ له نیوانیان دا، دابمه‌زێ، وه‌کوو:

پێوه‌ندی میژوویی و فهره‌هنگی و ئایینی و زیندووکردنه‌وه‌ی جاده‌ی ئاوریشم له لایه‌ک و، پێویستی ئه‌و ولاتانه به بازاری یه‌کتری و ئیمکانی ده‌ست پێراگه‌یشتنی کۆماره‌کانی ئاسیای نیومراست بو دهریای نازاد له ئیرانه‌وه‌یه. به‌لام، زیدمخوازی ئیران له زیندووکردنه‌وه‌ی داب و نه‌ریتی کۆن و به‌هیز کردن و زیاتر بره‌وپێدان به ئایینی ئیسلام و دانانی مه‌کتبه‌ی قورئان و دروست کردنی مزگه‌وت و به‌رپوه‌بردنی رێ و ره‌سه ئایینی یه‌کان و دانانی بنکه و بنیاتی ئایینی لهو کۆمارانهدا، هه‌یج کامیان تا ئیستاش نه‌یتوانیوه ئامانجی ستراتیژیکی ئیران که کۆکردنه‌وه‌ی کۆماره‌کانی حه‌وزه‌ی خه‌زهر له‌نیو یه‌کیه‌تی جه‌ماهیری ئیسلامی دایه به‌هنگیون. (بو زانیاری زیاتر بره‌وانه "شورا"، ماهانه‌ی شورای ملی مقاومتی ایران، نوره دوم، شماره ۴، مهر ۱۳۷۱، نگاه‌ی به جمهوریهای آسیای میانه و منطقه قفقاز، مهدی سامع، لایه‌ری ۵۱)

ئامانجیک که مسیونیره مه‌سیحی یه‌کانیش له سه‌ده‌ی ۱۹ دا له نیوان ولاتانی کانی رۆژه‌لات دا تاقیان کردبووه، به‌لام تێیدا حاسی مابوونه‌وه. ده‌وله‌تی ئیران بیری له‌وه نه‌کردبووه زۆربه‌ی هه‌ره زۆری خه‌لکی ناوچه‌ی ئاسیای نیومراست (بیجگه له شیعیه‌کانی بوخارا و هیندیک شیعه‌ی ئیسماعیلی دانیشتوی تاجیکستان) حه‌نه‌فی مه‌زه‌ب و سوننیز. کاربه‌ده‌ستانی کۆماری ئیسلامی به چه‌کی ئایینی‌هه‌ سیاستی فراژویان له ئاسیای نیومراست دا ده‌ست پێکرد. به‌لام تێدا رهنج به‌خه‌سار مانه‌وه و حکومه‌ت و خه‌لکی ئه‌و ولاتانه‌یان له خویان دردۆنگ کرد. بێتوو ئالا‌هه‌لگه‌رانی ئایینی وه‌هابیه‌گری و شیعه‌گری ده‌ست له سه‌رمایه‌گوزاری کیشه ئایینی یه‌کان هه‌لنه‌گرن، دوور نیه له داهاتوودا سوننی یه‌کان له شیعه‌کان راست بینه‌وه. (بو زانیاری زیاتر بره‌وانه "اطلاعاتی سیاسی - اقتصادی"، شماره ۸۸-۸۷، ایران و جمهوریهای خراسان بزرگ و آسیای مرکزی، دکتر پرویز ورجاوند، لایه‌ری ۶۱). ئه‌وجار ململانی تونی نیوان دوو ئایینی شیعه و سوننی له رۆژئاوا و رۆژه‌لاتی ئیران را شوینی خوی بو باکووری ئیران رابگوێزی.

ئیران دوا‌ی ئه‌وه‌ی بۆی ده‌رکه‌وت که چه‌کی ئیدئولوژیی ئایینی برناکا و ناتوانی میشکی خه‌لک بکری و بازاری ئه‌و ولاتانه پیاوان بکا، ئه‌وجار له ریگای چالاک کردنی ریکخراوی "اکو" وه ومخو کهوت.

"اکو" ریکخراویکه ئیران، تورکیا و پاکستان له سالی ۱۹۷۵ دا بو گه‌شه‌پێدانی بازرگانی نیوخوی دایان مه‌زرا‌ند. دوا‌ی ئه‌وه‌ی تۆماری ژبانی ئیمپراتوری به‌هیزی کۆمۆنیزم له سؤقیهت تیکه‌وه‌پێچرا، کۆماره‌کانی قه‌زاقستان، نازم‌بایجان، قرقیزستان، تاجیکستان و ئوزبه‌کستان و له ناخریش دا ئه‌فغانستان له سالی ۱۹۹۲ ی زایینی دا هاتنه نیو "اکو". ئه‌وه‌ش بووه هۆی ئه‌وه نرخی ستراتیژیکی ئه‌و مه‌لبنده زۆر خیرا به‌ره‌و ژوور هه‌لکشێ. ریکخراوی "اکو" به ۳۰۰ میلیون نفوس پیاوه‌ی ۱۸% ی قاره‌ری ئاسیا، بوو به گه‌وره‌ترین ریکخراوی ناوچه‌یی له جیهان دا. به‌حواله‌ش "اکو" له‌به‌ر ئه‌وه له ئه‌ندامانی تیکه‌ل پیکه‌ل پیک هاتوه، ناتوانی کارامه‌یی هه‌بێ. ئه‌ندامانی چالاک "اکو" ئامانجیان هه‌ر ئه‌وه نیه بازرگانی نیوخوی یان په‌ره پێ بدهن، به‌لکو ده‌یانه‌وێ له به‌ری کردنی گاز و نه‌وتی حه‌وزه‌ی خه‌زهر بو به‌نده‌رگا‌کانی دهریای نازاد به‌شی خویان بچرن و له راده‌ی به‌سترانه‌وه‌ی ناوچه‌یی ولاتانی ماله‌ندی خه‌زهر به رووسیا کهم بکه‌نه‌وه. به‌هه‌ر ته‌قدیر، ئامانجی جۆراوجۆری سیاسی ئه‌ندامانی "اکو" و ده‌ستپه‌ردانی ولاتانی دهره‌وه و کومپانیاکان، نه‌یان هه‌یشتوه "اکو" بو ئیران خیرداته‌وه، تا ئیستاش نه‌خشی ریکخراوی "اکو" له بوژاندنه‌وه‌ی ئابووری ناوچه‌که‌دا زۆر لاواز ده‌بینرێ. (بولته‌نی خه‌بهری، ژماره ۴۳، قسه‌کانی فریبرز رئیس، کارشناس مسائل اقتصادی ایران).

بیجگه لهو شتانه، نیرامی ولایه‌تی فه‌قیه‌یی کۆماری ئیسلامی ئیران، هیندیک تاییه‌تمه‌ندی خوی هه‌یه، ویه‌لکردن و ومخوگرنتی هینده‌ش ئاسان نیه. له سیاسه‌تی ئابووری دا تا ئیستاش بره‌وی به بازاری نازاد نیه. له سیاسه‌تی دهره‌وه‌دا گێژملووه‌که ده‌کا. سنووری دۆستایه‌تی و دۆژمنایه‌تی یه‌که‌ی روون نیه. به ئه‌نقه‌ست بێ یان به راستی بێ، دژایه‌تی یه‌که‌ی به‌رانبه‌ر به ئه‌مریکا له راده‌به‌ده‌ر زیده‌روپانه‌یه. ئیران

ولایتیکی پیرسامانه، خاوهنی ۱۴٪ی پاشهکهوتی گازی دنیا (خلیج فارس و نقش استراتژیک تنگه هرمز، جلد ۱-۲) و نیزیک ۱۴/۵٪ی پاشهکهوتی نهوتی کهنداوی فارسه. (خلیج فارس و نقش استراتژیک تنگه هرمز، جلد ۱-۳). له خوی دا ولایتیکی نازاومگیر و پرکیشه و رووداوخولتینه. ناسیونالیزم و نایین دوو ماکهی بههیزی کوماری ئیسلامین. بهکارهینانی ئیدئولوژی و چهکدار بوونی ئیران به چهکی ستراتیژیکی ساروخی بالیستیک همیشه دهتوانن ولاتانی نهندامی شوورای هاوکاری کی کهنداو و ئهمریکا تهنگاو بکهن. ئهو مزعه ناسایی یهش زور خیرا نالوژی سیاسی و قهیرانی ئابووری، خو پرچهک کردن و شهری ناوچهیی بهدوای خوی دا دینی. ولاتی ئیران سهرانسهری لیواری باکووری کهنداو و دهروری هورموز و دهریای عومانی داگرتوه. لهباری ژینوئوپولیتیکی یهوه له ناوچهی روژههلاتی نیوهراست دا ههلهکهوتیکی شاز و نایابی ههیه. مهیدانی مانوردانهکهی فرت و فهاوانه. له ناستی شهر و ناستی داو، خاو و گشت کردنهوی و مزعییهتی ناوچهکه و دهنهوان و هیورکرهوه و تیکدان و سازان و حالهتی ناسایی و ناسایی دا دهتوانی وهکوو لایهنتیکی بههیزی ناوچهکه دهوربگیری. زهوینه دهسهلات نازویی ئیران له ناوچهکهدا همیشه دهتوانی مهلبندی پهکار گرینگی کهنداوی فارس و روژههلاتی نیوهراست بشهزمینی و بهرژهونندی روژئاوا و ئهمریکا له مهترسی باوی. ئهو رووداوانهیی بوونه هوی ئهوه له دوو دهیهی دوایی دا ولاتانی کهنداو پیکهوه تیک بگلینی، سهلماندیان کهنداوی فارس و دهروری هورموز له تیکدانی پارهسنگی هخی سهروهردا فاکتوریکی تیکدهرن. سههرهاری ئهمانه، ئیران دهتوانی به وردبونهوه له جوغرافیای سیاسی و ژینوئوپولیتیکی و ژینوستراتژیکی ناوچهکه، پارهسنگهکان بهقازانجی خوی بگوری. بو وینه له بهرانبهر پهکرتی کومارهمانی نازهربايجان و تورکیا و ئیسرائیل دا، ئیرانیش پیوهندی خوی لهگهل کومارهمانی تاجیکستان و ههرمهستان و سوریا و یونان بههیزتر بکا، هانی ئهو هیز و ریکخراوه سیاسی یانهش بدا که له دژی حکومتهمانی نازهربايجان و تورکیا و ئیسرائیل خبات دهکهن.

هیندیک پسپور و لیزانی سیاسی له مهسایلی ئیران، پنیان وایه به سههرکهوتی بالی "اصلاح طلب" له حاکمییهتی ئیران دا سیاسهتی نیوخویی و دهرهوی ئیران نالوگوریکی زوریان بهسهدا دی. پاراستی بهرژهونندی ئابووری و ستراتیژیکی وا له کاربهدهستانی کوماری ئیسلامی ئیران دهکا، واز له سهروهیری ئیدئولوژیکی بینن و لهگهل رهوتی نئی جیهان خویان ریکخن. بهوحالهش ریی تی ناچی ئیران لهو ئهمونهش دا سههرکهوتی و بتوانی بهسههر رههندی خهزهر - کهنداو دا پردیک لی بدا.

جیا له رووسیا و ئیران، دهولتهتی تورکیا لهو دهولتهتانهیه شانسی بو گهیشتن به ئامانجی ستراتیژیکی ناسیای نیوهراست - مهديتهرانه له ههمووان نیزیکتره، زور به توبندی خهریکه ولاتی تورکیا و کومارهمانی ناسیای نیوهراست لیک دهروی. خهلیکی ئهو کومارهمانه له رهگهز و زمان و نایین دا زور لیک نزیکن. له بواری سیاسی شهوه تورکیا به خو دورخستهوه له پان ئیسلامیزم و بونیاتگیری ئیسلامی، له بواری ساختاری پلورالیزمی سیاسی و حکومتی پارلمانی و ئابووری سهرمایهداری و رهقابهتی نازاد دا بو ئهو رهوته نئی یهیی که کومارهمانی ههزهی خهزهر دهپیون، تورکیا مودیلکی لهبهردلان و رهزاسوکه. تورکیا له دیپلوماسییهتی نیونهتهوهیش دا سههرکهوتوه، نهندامیکی کارامهتی ناتو و کاندیدای چوونه نیو پهکیهتی ئوروپا وله بهرهی روژئاوا و ئهمریکا دایه. تورکیا بهتاییهتی وهکوو نووکی کهوانهیی ئهمریکا بو پهل هاویشتن بو نیو ولاتانی قهفقاز و ناسیای نیوهراست دا کاردهکا. "سلیمان دمیرل" سهروک کوماری پیشووی تورکیا له وتوویژیکی روژنامهنووسی دا دهلی:

"ئیمه لهو بارودوخه دا له خومان رادهمینین له ههزهی جوغرافیایی دهریای مهديتهرانه را تا دهگاتهوه سنووری چین، بهرپرسایهتی بهکی متمانهی سیاسی وهستهو بگرین. مهبهستان لهو بهرپرسایهتی به ئهوهیه خزمهتی پتهوکردنی هاوکاری نیونهتهوهیی و ناستی جیهانی بکهن".

دهولتهتی تورکیا به دروشمی پان تورکیزم و دامهزرانی دهولتهتیک له ئیستامبول را ههتا دهگاتهوه ولاتی چین، هاتوته مهیدان، به نایین و رهگهز و زمانی هاوبهش و ویچوو، توانیویهتی عهتی کومارهمانی قهفقاز و ناسیای نیوهراست بولای خوی راکیشی. پاش سالی ۱۹۹۲ پیوهندی نیوان تورکیا و دهولتهتی ئهو کومارهمانه زوری زیاد کردوه. هاتوچوی ههواپی روژانه، بلاوکردنهوی بهرنامهی تهلهویزیونی

تورکیا بۆ ئەو کۆمارانە، دانانی شیرکەت و بانکی تورکیی لە ولاتەکانیان و، ساغ بوونەوی نوینەرانە دەولەتی ولاتە تورک نشینەکان لەسەر ئەلف و بی لاتینی تورکی بە هیندیک دەسکاریهوه، نیمزا کردنی ریککەوتنامەیک لەگەڵ کۆماری نازەربایجان سەبارەت بە راکیشانی لولەهە نەوتی باکو – تفلیس – جەیحان (سالی ۱۹۹۲ ز) و، کپینی گاز لە تورکمنستان و، راکیشانی لولەهەیک بە درێزایی دوو هەزار کیلۆمتر بۆ تورکیا (بولتەنی خەبەری، ۱/۳/۱۳۷۸، ژمارە ۴۳۴۸). ، سەرمايەگوزاری یەکی بەرفەروانی ئابووری لە تورکمنستان و نازەربایجان و قرقیزستان و شوینەکانی تر. ناردن و وەرگرتنی خویندکار، ناردنی پەنۆرانی نیزامی (بولتەنی خەبەری، ۲/۲۱/۱۳۷۹، ششمین کنفرانس کۆمەرهای ترک زبان) قورسای ژینۆپۆلیتیکی تورکیای لەو مەلەبەندە دا زۆر بردۆتە سەر. ئەو دەسکەوتانە لەسەر یەک هاندەرینکن بۆ ئەو ئەمریکا لە هەموان زیاتر پشت بە تورکیا ببستێ و بیکاتە پردیک لە نیوان خەلکی ئاسیای نیوەرەست و رۆژئاوا.

هەر ئیستا تورکیا لە سایە وەزعیەتی شازی ژینۆپۆلیتیکی و پشتیوانیی ئەمریکاوه، خەریکە دوو خەریفی خۆی رووس و ئێران لەسەر پاوان کردنی بازاری نەوتی خەزەر دا لە مەیدان دەباتە دەر، بەو جیاوازی یە کە رووس و تورک زۆر لە ئێران زیاتر پیویستی یان بە هاوکاری یەکتەری لە ناوچەکەدا هەیه، هەردوو لا ناچارن دلی یەکتەری رابگرن (بۆ زانیاری زیاتر بروانە، تورکیا زلەتیزکی ئیقلیمی نوێ کۆن، خەلیل ماگنوس کاراوتلی، سیاسەتی دەولی، ژمارە ۱۲، لاپەرە ۷۰). ئیستاش زۆربەیی نزیکی بە تەواوی ئەو کۆمارانە لەو حالی بوون کە کە ریگای مومکین بۆ بەرێکردنی گاز و نەوتیان بۆ بازارەکانی ئوروپا و ئەمریکا، دەریای مەدیترانەیه، نەک دەریای رەش یان کەنداوی فارس. دوو شیرکەتی گەورەیی ئەمریکا "شورن" و "موبیل"، ۷۰٪ی سەھمی پرۆژەیی گەورەیی دەرھینانی نەوتی دەریای خەزەریان وەئەستو گرتو.

سەرکەوتنی پرۆژەیی "Pipelines" ئابووری تورکیا بەجاریک دەگەشێنێتەو. کەنداوی ئەسکەندەرۆن دەکاتە گەورەترین بەندەرگەیی نەوت – هەلگەرەکان. بێجگە لەو پارمییە بابەتی ترانزیت وەری دەگرێ، سالانە سالانە پتر لە ۵ میلیارد دۆلار داھاتی پێ زیاد دەبێ. قەرارە بە ۷ خەتی لولەدا، نەوتی حەوزەیی خەزەر بۆ مەدیترانە بەرێ بکەن. هەموو ئەو لولانە کە دەگەنە تورکیا، بەسەر خاکی کوردستان دا تێدەپەرن و دەگەنە بەندەری جەیحان.

ئەمریکی ئەمریکا لە پێ گەیانندی ستراتیژی نوێ دا

نیووی دووھەمی سەدەیی بیستەم بە دامەزرانی حکومەتی ئیسرائیل و ئاوارە بوونی زیاتر لە ۷۵۰ هەزار عەرەبی فەلەستینی (ناسیۆنالیزم قرن بیستم، گلن جی بارکلی، مترجم یونس شکرخواه، لاپەرە ۱۱۱) و قوول بوونەوی کیشەیی عەرەب و جوولەکەکان و شێوانی وەزعی ئاسایی ناوچەکە و، بەردەوامیی خەباتی رزگاربخوایی نەتەوایی لە پارچەکانی کوردستان دا دەستی پیکرد. رۆژھەلاتی مەدیترانە کە رۆژگاریک ناومندی رەینالی بۆرییە نەوتەکانی کەرکووک – حیف و کەرکووک – تریپۆلی و بانیا و هیلی بۆری "تایپ لاین" ی عەرەبستان بۆ ترمینالی مەدیترانەیی زەھران لە بەندەری "سیدون" ی لوبنان دا بوو بە هۆی نائەمنیی ناوچەکە و دەست پیکرانی شەری عەرەب و ئیسرائیل لەکار کەوتن (بۆ زانیاری زیاتر بروانە، جغرافیای سیاسی خاوەرمیانە و شمال آفریقا، لاپەرەکانی ۴۶۱ و ۴۶۷). لە ئاکام دا رۆژھەلاتی دەریای مەدیترانە گرینگی ستراتیژیکی و ژینۆپۆلیتیکی پێشوی لەدەست دا. ئەمریکا لەو مەلەبەندە دا کە بەشێکی حەسası ژینۆستراتیژیکی "ریم لەند" ی لە رۆژھەلاتی نیوەرەست دا دەگرتەو، بە دەست کۆلباریک لەو گیرە و کیشانەو پێو ببوو. لە ئاخری دەیەیی هەفتا دا، رووداوی کۆت و پیری شۆرشی ئێران و بەدوای وی دا، هەلگەیرسانی شەری نیوان ئێران و عێراق و شەری کەنداوی فارس، لەنگەری ستراتیژیکی ناوچەکەیی هیندەیی تریش بە زەرەری ئەمریکا تیکدا. لەو کاتی را بوو ستراتیژی ئەمریکاش گۆرانی بەسەرداھات. ئەمریکا بەتایبەتی بە دوای لیک بۆبوونی بلووکە سوڤیەت، لە تەنیشت ستراتیژی نیوەرەست دا، ستراتیژی سیاسیی بەھیز کرد.

زۆر به قازانچ تهواو دهی. بۆ وینه کومیانیای "تیکزاس" وای قهبلاندوه ههر بهرمیلنیک نهوت که به پاپۆر له رینگای کهنداوی فارس را بۆ دهریای نیوهراست (دهریای مهديتهرانه) بار بکری، ۴۵ تا ۸۵ سهنت خهرج ههل دهگری، لهحالیگدا ههمان بهرمیل نهوت نهگر به بۆری بگويزریتوه ۱۸ سهنتی تیدهچی. بیجگه لهمهش لهبر ئهوه نهوت به بۆری دا بی راوهستان و خیراتر دهگاته مهقسهد، له رادهی نهوت ههلگرهکان و دروست کردنی نهوت ههلگری زیادی کهم دهکاتهوه. (بروانه سیاسهتی دولی، ژماره ۴، سالی سینههم، کانونی دووههمی ۱۹۹۵، دهریای گوستنهوی نهوتی کوردستانی عیراق بۆ دهرهوه، دوکتور نازاد نهقشهندی، لاپهه ۳۱)

بهشیک له ستراتیژی نویی ئهمریکا تیکخستنهوی مهیدانی نهوتی "خهزهر و ولاتانی خاوهن نهوتی باشووری رۆژئاوای ئاسیا بۆ دهریای مهديتهرانه"یه. کوردستان له نیوبهندی ئهو ستراتیژی یه نوی یه دا شوینی تاییهت به خۆی ههیه؛ ولاتیکی پان و بهرینه، کهوتوته نیوان چوار ئاوی خهزهر، دهریای رهش، دهریای مهديتهرانه و کهنداو فارس. زۆر هاسان دهتوانی له قورسای باری کهنداوی فارس و دهریای رهش کهم بکاتهوه، به قازانجی مهديتهرانه نهخشی کاتالیزاتۆر بگیری و لهنگهری ستراتیژیکی نیوان خهزهر و کهنداوی فارس و ئهسکندهرهون رابگری. کوردستان چهند ئیمتیازی دیکهشی ههیه: دهرهوهی نیوان دوو قارهی ئاسیا و ئوروپا و رینگای گهیشتن به مهلبهندی "سوق الجیشی" قهفقازه. ئال و والا بوون و جۆراوجۆری سروشتی کوردستان، له رازاوهترین دیمهن دا چوار وهرزی سالیان لیک جیا کردۆتهوه. له ههمان کاتیش دا کهش و ههواي نیوه قوتیبی جیا گهردهن کهشهکان و ناوچه دهشتایی یهکانی گهرمین له باشووری کوردستان دا، ئهو ولاتیان ههمیشه گهشاوه و زیندو و راگرتوه. کوردیش له نیو ئهو سروشته دا سههرای ئهوهههموو چارههشی یهی بهسهری هاتوه بهوحالهش نهتهوهیهکی لهش ساغ و ژیر و بهوزه و دل زیندو و ههمیشه شاد و دهم به پیکهین و غهریبهگر بارهاتوه و زۆر هاسانیش دهتوانی لهگهل گۆرانکاری یهکان خۆی رابینی.

کوردستان ولاتیکی خاوهن نهوته، ههر ئیستا کانگا نهوتهکانی کهرکووک دهتوانن رۆژانه دوو میلیون بهرمیل نهوت بۆ دهرهوه بهری بکهن. لهباری "ئاو"یشهوه دهولههمنترین ولاتی ناوچهکهیه، بهشیکی بهرچاو له چارهنووسی ژیانی خهلکی ولاتانی سووریا و عیراق بهتاییهتی به ئاوی کوردستان بهسترانهتهوه.

بهو حالهش نابی لهسهه دۆزی کورد خۆمان تووشی بیرکردنهوهیهکی ئیدئالیستانه بکهین. کوردستان و کورد لهبر ئهوهی له ولات و نهتهوه دا یهکپارچه نین، بۆیه وکوو نهتهوهیهک لهناو یهک نیشتمان دا تا ئیستاش روانگهیهکی یهکگرتوی جیهانی یان بۆ نهرمخساوه، وکوو واحیدیکی جوغرافیایی و سیاسی لهنیو موعادلاتی جیهانی دا جی یان بۆ نهکردۆتهوه. سنوره سیاسی یهکان له دریزی زهمان دا لهسهه شیرازهی ئابووری و سیاسی خاک و نهتهوهکهی کاردانههیان بووه. ههر پارچهیهکی کوردستان وکوو بهشیک له خاکی ولاتیک و، کوردهکانیش وکوو دانیشتوانی ههر ولاتهی لهژیر رهکیفی حاکمییهتی غهیره کوردا ماونهوه و به پیی قانونی ئهساسی ئهو ولاتانه به مقولهی "لای تجزای" ی خهلکی ئهو ولاتانه ناسراون که وکوو میوان یان هاوولاتی لئی دهژین.

له حالی حازر دا ئهمریکا پیویستی بهوه ههیه بهر له ههموو شتیک وهزعییهتی ولاتانی رۆژههلاتی نیوهراست و به تاییهتی ئهو ولاتانهی کوردیان تیدا دهژی، فورمۆله بکا. بهر له ههموو شتیک ئهو گرژی و ئالۆزیه له نیوان خۆی و دهولهتهکان دا ههیه له نیو بیات و ناشتی و تهبابی یان لهگهلدا پیک بینی. بهدوای ئهوهشدا ولاتانی خاوهن کورد تهشویق بکا بۆ دیموکراتیزه کردنی ئورگانهکانی حاکمییهت، واز له ناوهنداژۆیی بینن، رینگا بۆ گهشهپیدانی نازادی و دیموکراسی ئاومله بیلنهوه، دهست له سهرکوت و چهوسانهوهی کورد ههلگرن، رینگاچارهی نیزامی و سیاسهتی میلیتاریستی وهلانین، وتووێژ و دیالۆگ بکهنه کههسهی چارهسهه کیشهی کورد. دهرههت به کوردهکان بدن له فهزایهکی سههرهست و ئاوالهدا لهسهه مافی چارهنووسی سیاسی خۆیان نازادانه بریار بدن و گشتیان بهو ئاکامه گهیشتن که ئیتر زهمانی چهوسانهوهی نهتهوهیی بهسهه چوو. ههر لهسهه ئهو ئهساسه بوو، بیل کلینتۆن سهروک کۆماری ئهمریکا له قسهکانی ۱۵ نوامیری ۱۹۹۹ له مهجلیسی ئهعلای میلیلی تورکیا دا، ئهوهشی به نوینههانی مهجلیس گوت: "حاکمییهت نابی لهسهه ئهساسی ترس و خۆف دابههری... بۆ کوردهکانی

تورکیا له ریځای سهرله نوؤ ودهست هینانهوهی بنهړتی ترین مافه رهواکانیان – ژیانیکی ئاسایانه -
خهریکن چارسهری بکهن.

ئهم پرسیارهش له گوړئ دایه : توبلیی روژئاوا و ئهمریکا له رهوتی سهرخستنی ستراتیژیی نوؤ و
داکوتانیان له پایهگای ئنجرلیک دا شتیکی دیکهیان بو کورد له چهنتک دانهبی؟ ئهوهی راست بی له
زانستی سیاست و کومهئناسی دا ئهوه "هونهری مومکین" ه جهر و ئیختیارات بهتال دهکاتهوه،
دروستیش ههر ئهوهیه وهلامی پرسیارهکه بو دهیهی یهکهمی سی هزار پاساو بدهینهوه که ههل و
مهرجی تازهتری تیدا دهخولقی.

کوئیایی